

Oud Utrecht 6

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Utrecht in de Eerste Wereldoorlog

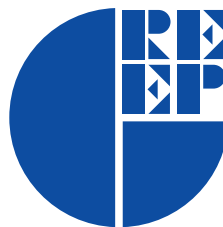

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

WALTMANN. HISTORISCH GEZIEN EEN VAN DE EERSTEN.

Maar vooral ook degelijk, betrouwbaar, vakkundig, uiterst actief en meer dan 115 jaar volledig ingespeeld op onroerend goed in Utrecht en regio.

Eeuwig, en altijd actief in vastgoed

Maliesingel 18
Postbus 349
3500 AH Utrecht
Tel. 030 - 231 30 35
Fax 030 - 231 23 74
www.waltmann.nl
info@waltmann.nl

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

alting & partners
uitvaartonderneming

traditioneel en eigenzinnig

hiske alting
petra branderhorst
06 45 363 220

kijk op: www.altinguitvaart.nl

Utrecht in de Eerste Wereldoorlog

Ook al bleef Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal, de oorlog drong wel degelijk door in alle poriën van het politieke en maatschappelijke leven. Nederland werd geconfronteerd met duizenden Belgische vluchtelingen – burgers en militairen –, met voedselschaarste en met de gevolgen van de mobilisatie waardoor bijvoorbeeld Utrecht een stad ‘in staat van oorlog’ werd.

In dit extra dikke themanummer biedt de redactie van het Tijdschrift Oud-Utrecht in tien artikelen een brede kijk op de gevolgen van de Grote Oorlog op het leven van de burgers in stad en provincie Utrecht. Enkele overzichten geven weer welke plaatsen, gebouwen en monumenten nog herinneren aan de gebeurtenissen uit 1914-1918.*

Portret van de Belgische onderluitenant Bacquaert (links) en de Nederlandse tweede luitenant Tausis in interneringskamp Zeist. Op de achterzijde staat geschreven: ‘Hollandsch-Belgische vriendschap’

□ FOTO ARCHIEF EEMLAND

* Dit nummer kwam tot stand in samenwerking met Floortje Tuinstra, medewerker van Het Utrechts Archief en de geschiedenisdocenten Rutger Stoel en Annie van der Velden. Zij waren samenstellers van een ‘bronnenpakket’ voor docenten geschiedenis havo/vwo over de invloed van de Eerste Wereldoorlog op Utrecht. Met dit pakket dat onderdeel was van een nascholingsconferentie op het Bonifatiuscollege te Utrecht, konden de docenten zich voorbereiden op begeleiding van leerlingen voor wie in het schooljaar 2008/2009 en 2009/2010 de Eerste Wereldoorlog officieel eindexamenonderwerp geschiedenis is.

144

Rutger Stoel

Een stad in staat van oorlog

Utrecht tijdens de eerste oorlogsmaanden

148

Floortje Tuinstra

Utrecht soldatenstad

152

Douwe Koen

Fort Honswijk: impressies van een mobilisatie

156

Maurice van Lieshout

Nazaten van Belgische vluchtelingen op zoek naar hun geschiedenis

161

R.P.M. Rhoen

Het naaikistje, een ‘gedenkenis aan den oorlog’

162

Annie van der Velden

Gemeentevis en regeringsvarkens

Voedselvoorziening in Utrecht 1914-1918

166

Maurice van Lieshout (samenstelling)

Plaatsen van herinnering aan de Eerste Wereldoorlog 1

Overzicht provincie Utrecht

168

R.P.M. Rhoen

Plaatsen van herinnering aan de Eerste Wereldoorlog 2

Belgische vluchtelingen in Zeist, Soest en Amersfoort

172

Leen Dorsman

Oorlog en wetenschap

De Utrechtse universiteit in de periode 1914-1918

176

Kaj van Vliet (samenstelling)

Plaatsen van herinnering aan de Eerste Wereldoorlog 3

Overzicht stad Utrecht

179

Floortje Tuinstra

Belgische soldaten aan de slag bij Demka

180

Marion Cornélie van Oudheusden

‘Gedachten die naar verf rieken’

Rik Wouters (1882-1916) en Kamp Zeist

184

Frans Rikhof

De bescherming van het Utrechts Rijks- en Gemeentearchief tijdens de Eerste Wereldoorlog

188

Agenda en berichten

Een stad in staat van oorlog

Utrecht tijdens de eerste oorlogsmaanden

‘Hier geen oorlog, eenige opluchting’, noteerde de Utrechtse burgemeester op 1 september 1914. Ook al zou de Eerste Wereldoorlog Nederland niet de talloze doden en verwoestingen brengen die elders in Europa de buurlanden ontwrichtten, ongemerkt ging de strijd bepaald niet aan ons land voorbij. Als centraal punt in de Hollandse Waterlinie en als verkeersknooppunt nam Utrecht een bijzondere positie in. Dat hun stad ‘in staat van oorlog’ was, zouden de bewoners al meteen in de eerste oorlogsmaanden ervaren.

Rutger Stoel

Docent geschiedenis aan het St. Bonifatius College te Utrecht.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleven ‘slechts’ twaalf landen neutraal, waaronder Nederland. Die keuze paste in zijn opgebouwde traditie van neutraliteit. Het was afwachten of andere landen deze zelfgekozen neutraliteit zouden respecteren. Duitsland had ons land in 1914 kunnen aanvallen. Gelukkig voor Nederland had Helmuth von Moltke in 1908 het beruchte Von Schlieffenplan aangepast. In het originele plan zou ook een legergroep via Limburg oprukken. De Duitse troepen zouden Frankrijk nu alleen via België binnendringen en Limburg ongemoeid laten. Duitsland had naast militaire redenen - Nederland had een relatief groot leger - ook economische redenen om ons met rust te laten. Het gebruik van onze havens kon een eventuele blokkade van de Britten omzeilen. De Britten hadden onze neutraliteit ook kunnen schenden tijdens de eerste dagen van augustus. Winston Churchill (Hoofd van de admiraliteiten in 1914) had Nederland liever als vijandelijk land, maar realiseerde zich dat Duitsland Nederland zou helpen in geval van een Britse landing. Op 2 augustus 1914, vlak voor de inval van België, respecteerde Duitsland formeel onze neutraliteit, drie dagen later gevolgd door Groot-Brittannië. Begin september werd pas duidelijk hoe de contouren van de strijd zich zouden gaan aftekenen. De Duitsers en de Britten richtten zich op onze arme zuiderbuur. Burgemeester van Utrecht, Fockema Andreae, schreef op 1 september in zijn notities: ‘Hier geen oorlog, eenige opluchting’. Maar de maand augustus was zeer hectisch geweest. Fockema Andreae's archief getuigt daarvan in de vorm van tientallen kladjes, handgeschreven opdrachten en ‘things to do’ lijstjes. De burgemeester was leider van een stad die voor Nederland een essentiële strategische positie innam binnen de verdedigingslinie.

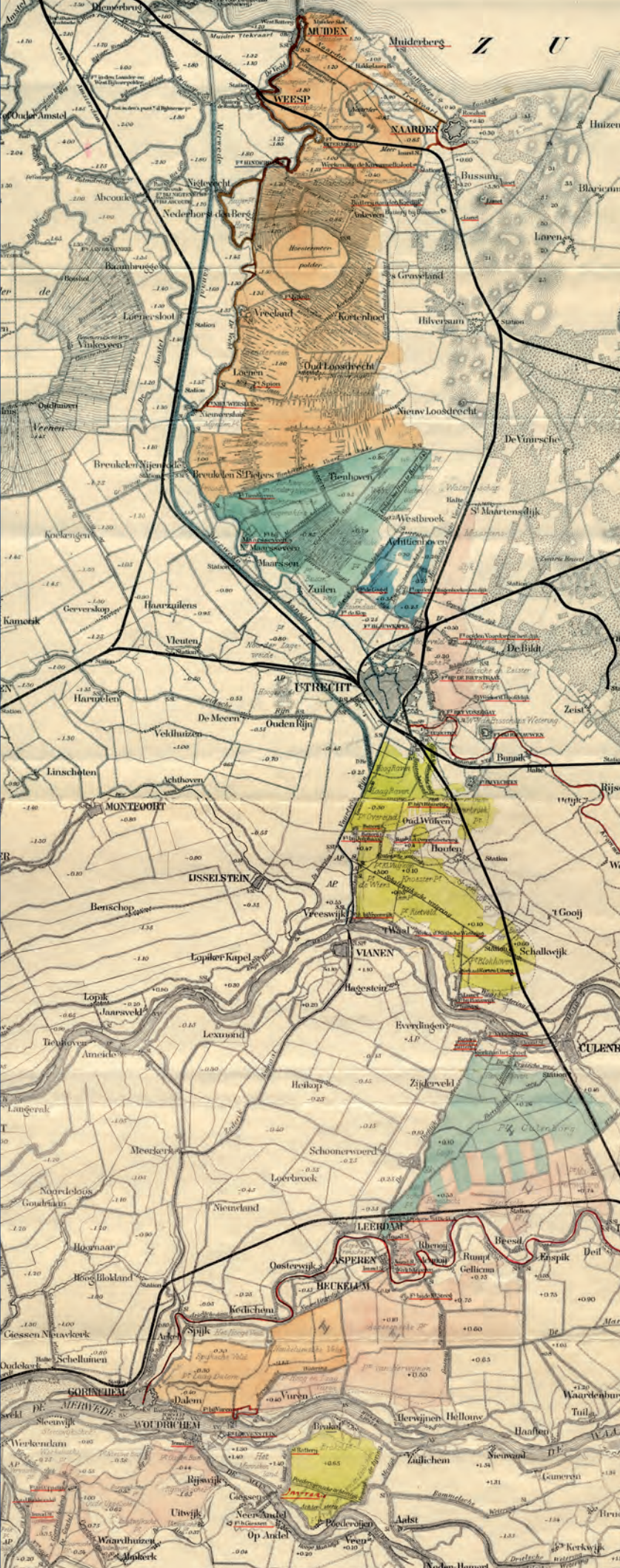
Centraal in waterlinie

De bijzondere positie van Utrecht had te maken met het Nederlandse strijdplan bij een invasie van een vijandelijke mogendheid. Het leger bestond, kort gezegd, uit twee onderdelen: een veldleger en een verdedigingslinie. Het veldleger moest de vijand te lijf gaan en zich bij een nederlaag of overmacht terugtrekken in Vesting Holland. Die bestond uit twee onderdelen: de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW), 65 bolwerken die liepen van de Zuiderzee in het noorden tot de grote rivieren in het zuiden, en vesting

Militair kamp De Pan bij station Bilthoven tijdens de mobilisatie 1914-1917.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Amsterdam, een laatste bolwerk wanneer de waterlinie was doorbroken. De forten van de waterlinie waren niet zo heel bijzonder, maar de verdedigende kracht van de inundaties (het onder water zetten van een gebied) maakte de waterlinie gevreesd. De inundaties zetten een groot gebied blank en veranderde een deel van Midden-Nederland in een moeras. Groot nadeel was dat het lang duurde voordat het water de juiste hoogte had bereikt. Volgens een expert van Rijkswaterstaat duurde dat minimaal vier tot zes etmalen. Om de gehele NHW adequaat te verdedigen waren 200.000 soldaten nodig.

Waarom was Utrecht nu zo belangrijk in dit strategische plan? De NHW was vanaf 1880 verdeeld in zeven groepen: Naarden, Nieuwesluis, Blauwkapel, Lunetten, Vreeswijk, Gorinchem en Woudrichem. De stad Utrecht viel binnen de liniegebieden van de groepen Blauwkapel en Lunetten. Ten zuiden van de Biltsestraatweg liep de grens tussen beide groepen. De stad Utrecht was belangrijk, niet alleen omdat het een centrale plek innam binnen de NHW, maar ook in het land als geheel. Bovendien had de stad ideale verbindingen met de rest van Nederland.

Toen de grote spelers van de oorlog hun legers mobiliseerden, had Nederland al actie ondernomen. Op 26 juli was de voorbereidende mobilisatie van het leger gestart. Er werden belangrijke bruggen gereedgemaakt voor vernietiging en soldaten werden van verlof teruggeroepen. Een dag later al begon het belangrijkste onderdeel van de voorbereidende mobilisatie: het in gang zetten van de inundaties, zodat op 8 augustus het waterpeil de juiste stand zou hebben bereikt. Op 29 juli begon dit proces bij Utrecht en sloot het leger enkele dammen en sluisen af. Daardoor kon men het water van de Vecht en het Merwedekanaal, de Vaartse Rijn en kleinere vaargangen opvoeren naar een hoogte van 0,7 meter boven NAP.

Volledige mobilisatie

Op 30 juli besloot de Nederlandse overheid tot een volledige mobilisatie en een dag later ontving de Commissaris van de koningin voor de provincie Utrecht een telegram luidend: 'Alle miliciens en alle landweermannen met spoed opkomen. Datum van opkomst: een augustus.' In totaal werden in drie dagen ruim 200.000 soldaten onder de wapenen gebracht. Ongeveer de helft (95.000) werd ingedeeld in het veldleger en 70.000 soldaten werden naar de versterkingen gezonden. Van die laatste groep moest de gemeente Utrecht er 10.000 opvangen.

Het inkwartieren van 10.000 militairen was aanvankelijk een probleem. Utrechts enige infanteriekazerne, het militaire logement, was bijna ontruimd. 11 juli had de gemeenteraad besloten om de kazerne op te heffen. Twee weken later zat het logement vol met soldaten. Veel soldaten werden in publieke gebouwen, zoals scholen ondergebracht. Er sliepen ook militairen in de militaire gymnastiekschool (600 man) en de oude stallen bij de Wijde Doelen (680 man).

De Nieuwe Hollandse Waterlinie met in kleur de verschillende inundatiekommen, 1905

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Op 1 augustus 1914 werden overal in het land soldaten gemobiliseerd en gesommeerd zich te melden zoals hier in de Oranjekazerne in Den Haag

□ FOTO: LEGERMUSEUM DELFT

De duizenden soldaten die overbleven, werden aanvankelijk bij burgers ondergebracht. De gemeente bepaalde welke huizen in aanmerking kwamen en het gastgezin kreeg een vergoeding. Dat de inkwartiering veel vragen opriep laat de oprichting van een informatiepunt in het Stedelijk Gymnasium, Janskerkhof 4, zien. Soms waren er spanningen tussen soldaat en bewoners. De burgemeester kreeg het volgende verzoek van een soldaat. 'Geef mij een ander kwartier want ik moet verplicht elke dag bidden en uit de Bijbel lezen'. Gelukkig voor deze soldaat werden er al spoedig (op 12 en 18 augustus) twee noodkazernes geopend bij Blauwkapel en Lunetten. Dit bespaarde de gemeente veel geld. De burgemeester kreeg veel vragen over inkwartiering en tot zijn ergernis kon hij hier weinig aan doen. 'Kan er niets aan doen, mobilisatie en inkwartiering geregeld door militaire overheid.'

Liniecommandant Generaal-majoor A.E.J.G. D'Hamecourt had op 1 augustus een telegram naar de commissaris van de koningin van Utrecht gestuurd: 'Het militair gezag zal dus uitgaan van of namens mij, dan wel van of namens bedoelde groepscommandanten. In het belang van een goede samenwerking tusschen burgerlijk en militair gezag verzoek ik u de besturen van onder u ressorteerende

gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, binnen het liniegebied gelegen, voor zoveel noodig met den inhoud van dit schrijven in kennis te stellen'.

De Generaal-majoor had met zijn groepscommandanten, de leiding over de verdedigingswerken rondom Utrecht. Hij werkte nauw samen met het bestuur en de burgers van Utrecht. Een speciale commissie kreeg opdracht het contact tussen gemeente en leger goed te laten verlopen. Het resultaat was dat er begin augustus 1.300 Utrechters hard aan het werk waren om de forten rondom Blauwkapel en Lunetten gereed te maken.

In staat van oorlog

De commandant maakte ook gebruik van het oorlogsrecht om voor militairen bruikbare middelen op te eisen. Een van de eerste benodigdheden, naast slaapvertrekken, waren paarden. Iedere Utrechter met een paard moest dat afstaan. In de nacht van 31 juli op 1 augustus ging de wijkmeester per automobiel langs bij alle boerderijen in het meest paardrijke gebied van de stad: Lage Weide. Die expeditie leverde binnen een dag 883 paarden op waarvan een dierenarts er na een strenge keuring slechts 104 gezond genoeg vond voor militaire dienst! Naast paarden werden er ook honden en auto's gevorderd. De honden moesten een schofthoogte hebben van minimaal 70 centimeter, anders waren ze niet geschikt voor het trekken van mitrailleurs. Van de 300 honden bleken er slechts veertien geschikt.

Auto's (122 stuks) en motorrijwielen (142) werden nog niet gevorderd, maar wel geregistreerd voor het geval ze nodig zouden zijn. Er werden ook talloze kleine goederen en bruikbare materialen opgeëist, zoals dekens, gereedschappen en zelfs een motorboot. Een belangrijk product was zout. De liniecommandant verbood de export van zout buiten de gemeente Utrecht. Het was nodig om voorraden aan te leggen. Op verzoeken van collega's of hij zout kon missen, verkocht de burgemeester steeds een krachtig 'nee'.

Op 5 augustus nam de landelijke overheid een gewichtige beslissing die de militaire machthebber veel meer mogelijkheden bood. Ze verklaarde alle 'strategisch' gelegen gemeenten in staat van oorlog. Naast 'de staat van oorlog' bestond er de verdergaande variant 'de staat van beleg'. Was de laatstgenoemde van kracht, dan kon de militaire machthebber beslissingen nemen zonder in overleg te treden met burgerlijke autoriteiten. Utrecht is nooit in staat van beleg geweest, wel in staat van oorlog. Die gaf de liniecommandant de mogelijkheid om bepaalde burgervrijheden op te schorten.

Beklimmen Dومتoren verboden

Voor de burgers van Utrecht had de staat van oorlog veel gevolgen. Er kwamen allerlei strenge verordeningen waarvan ze veel hinder ondervonden. Voor de commandant was het belangrijk dat zijn werkzaamheden aan de verdediging van de NHW geheim bleven. Om eventuele spionage tegen te gaan was het al verboden om de Dومتoren te beklimmen, maar er waren meer beperkingen nodig. Alleen wie in bezit was van een speciale pas, mocht binnen een straal van 300 meter bij de linie komen. Deze passen brachten veel onduidelijkheid. De schildwachten konden alle verschillende pasjes niet meer uit elkaar halen (de gemeente had haar eigen bewijzen van inwonerschap). De liniecommandant gaf de burgemeester de opdracht om deze 'gemeentelijke' pasjes in te nemen.

Ook mochten er geen foto's gemaakt worden van de fortificaties en auto's konden zonder toestemming van de eigenaar doorzocht worden. Uit tramraampjes gluren was er ook niet meer bij. De trambestuurders sloegen de haltes in de buurt van de linie over. De commandant had de wegen ten Oosten van Utrecht (tussen Vecht en Vaartsche Rijn) een paar dagen geheel afgesloten maar deze maatregel gaf teveel overlast en werd snel ingetrokken. Bewoners van Schalkwijk en Tul en het Waal konden niet eens de kerk bezoeken en veel marktkooplui komende van Utrecht werden onder Houten opgehouden. De autoriteiten waarschuwden via de krant en affiches dat het negeren van een schildwacht of patrouille voor de dader dodelijke gevolgen kon hebben. Er zou met scherp geschoten worden!

Meer beperkingen volgden. Op 24 augustus konden de bewoners van Utrecht lezen dat met ingang van donderdagnacht 3 september de jacht op klein wild en waterwild verboden werd. Het in bezit hebben van vuurwapens was al verboden verklaard en de burgemeester kreeg de opdracht om alle geweren van publieke instanties te vorderen. Zo moest schiet- en schermvereniging Wilhelmina al haar wapens afstaan.

De meest vergaande verordening betrof het schutsvrij maken van de linie en het ontruimen van het inundatie-

gebied. Het leger had de autorisatie om alle gebouwen te verwijderen die een goede verdediging in de weg stonden. Tevens zouden, in geval van inundatie, veel gezinnen geëvacueerd moeten worden. Gelukkig voor deze mensen is het nooit tot een volledige inundatie gekomen. Wel kregen deze families een schrijven thuis waarin stond dat ze hun koffers klaar moesten zetten, zodat ze elk moment konden vertrekken. Het slopen van stenen gebouwen is nooit uitgevoerd, wel heeft het leger een aantal houten gebouwen vernietigd. Tevens zijn hele percelen omgeploegd tot loopgraafstelsels. De eigenaren van landerijen en gebouwen konden aanspraak maken op een vergoeding. Voor het vaststellen en uitkeren van deze vergoedingen werd een speciale commissie in het leven geroepen.

Na de val van Luik eind augustus, gevolgd door de val van Antwerpen begin oktober, werd duidelijk dat Nederland de dans voorlopig zou ontspringen. Wel bleef de staat van oorlog gedurende de gehele Eerste Wereldoorlog in stand en wegens de ernstige politieke situatie daarna werd hij pas op 14 oktober 1919 opgeheven. De regels en wetten bedoeld om de verdediging van de NHW optimaal te maken, werden wel wat soepeler naarmate de oorlog voortduurde, maar helemaal weg waren de militairen nooit. Voor veel Utrechtse was, ondanks de Nederlandse neutraliteit, de oorlog een dagelijkse realiteit.

Bronnen en literatuur

Het Utrechts Archief:

- Archief J.P. Fockema Andreae (1879-1949), burgemeester van Utrecht; HUA, toegangsnr. 831-11. inv. nr. 86 en 87
- Archief provinciaal bestuur van Utrecht 1813-1920; HUA toegangsnr. 79. inv. nr. 6950.
- Rijkswaterstaat, 1811-1983 toegangsnr. 248, inv. nr. 1096
- Bibliotheek nummer VII 622, 11-12 (bronuitgave gemeenteverslag december 1914 betreffende Kennisgevingen mobilisatie enz. 1914-1918).

Abbenhuis, M. Maartje, *The Art of Staying Neutral: The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006).

Binneveld, H., e.a. (redactie), *Leven naast de Catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001).

Bruijn, J.R. en C.B. Wels (redactie), *Met man en macht: de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003).

Douwé, Koen, *Utrecht verdedigd: fortificatie en mobilisatie 1914-1940* (Utrecht 1990).

Keegan, John, *De eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 1998).

Rossum, M. van, *Heeft geschiedenis nut?* (Utrecht 2003).

Serooskerken van Tuyll, Hubert P., *The Netherlands and World War I: Espionage, Diplomacy and Survival* (Leiden 2001)

Tames, Ismee, *Oorlog voor onze gedachten: oorlog neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat* (Hilversum 2006).

'Utrecht 29 Sept. 1915.

Vriend Jan,

Hierbij een kaart en kan u melden dat ik zondag thuiskom. Het is hier alle dagen nog maar werken. Wij zijn gister vrij van dienst geweest, want hadden gisteravond van 7 tot 12 uur velddienst. Doch de kokken hadden het eten laten verbranden en konden niet eerder eten als half acht, zoodat de dienst afgelost werd. Dus daar boften wij nogal bij. Nu Jan, hierbij vele groeten van uw vriend B.J. Snijder, ook de groeten aan vrouw en kinderen.'

Utrecht soldatenstad

Zomaar een kaartje van een in Utrecht gemobiliseerde soldaat aan een kameraad met tijdelijk verlof. Meer dan 200.000 Nederlandse mannen waren in de lange jaren tussen augustus 1914 en november 1918 gemobiliseerd in het veldleger of de landweer. Van hen waren er 10.000 in de stad Utrecht en op de forten rondom de stad gelegerd. Vier jaar achtereen werkten de gemobiliseerden aan de landsverdediging, meestal ver van huis. Hun afwezigheid drukte op het familieleven, het inkomen en de plaatselijke economie.

De persoonlijke dienstplicht bestond sinds de Militiewet van 1898. Sindsdien was het niet langer mogelijk om tegen betaling een plaatsvervanger te sturen. Nederlandse mannen werden op hun zoe dienstplichtig en kregen dan een eerste oefening van 8,5 maanden. Daarna volgden er regelmatig herhalingsoefeningen en bleven de mannen acht jaar oproepbaar voor het veldleger. Vervolgens waren ze gedurende vijf jaar inzetbaar bij de landweer, die in 1901 was ingevoerd ter vervanging van de plaatselijke schutterijen. Naast de militie en de landweer was in 1913 ook de landstorm ingesteld voor mannen tot 40 jaar die als reserve oproepbaar moesten zijn. In de praktijk werden zij in de loop van de oorlog vooral opgeroepen als vervanging van miliciens en landweermannen met verlof. Het veldleger bestond uit 95.000 man, verdeeld over vier divisies: één langs de Noordzeekust, één langs de IJssel, één in Noord-Brabant en één reserve rond Amersfoort en Zeist die snel verplaatst kon worden naar waar dat nodig zou zijn. Bij de schending van het Belgische grondgebied

Herdenkingsbord Lunetten: 'De Engelsman of 't Mofie, we wachtten se op de Koffi!'

□ COLLECTIE LEGERMUSEUM DELFT

door Duitsland op 4 augustus 1914 was duidelijk dat het grootste gevaar uit het zuiden zou komen. Dus werd deze divisie onmiddellijk naar Brabant verplaatst en bleef daar gedurende de hele oorlog. De kazernes rond Amersfoort bleven leeg achter.

De landweerplichtigen werden ingezet bij de bezetting van de fortenstelsels of (voor zover mogelijk) in hun eigen streek bij de bewaking van de grens, de kust en belangrijke bruggen en spoorwegstations. Zij vormden ook het leeuwendeel van de bezetting van de forten rond Utrecht. Aan het begin van de oorlog waren er maar liefst 10.000 soldaten ingekwartierd in en om de stad, later werd dit aantal teruggebracht tot 6.000.

Strijdige regimes

Het werk aan de forten was zwaar. Rond de forten De Gagel, Blauwkapel en Voordorp en tussen fort Hoofddijk en de Koppeldijk moesten enkele kilometers loopgraven worden aangelegd en tevens enkele schansen worden opgeworpen. Daarvoor moest heel veel grondwerk worden verricht. Die

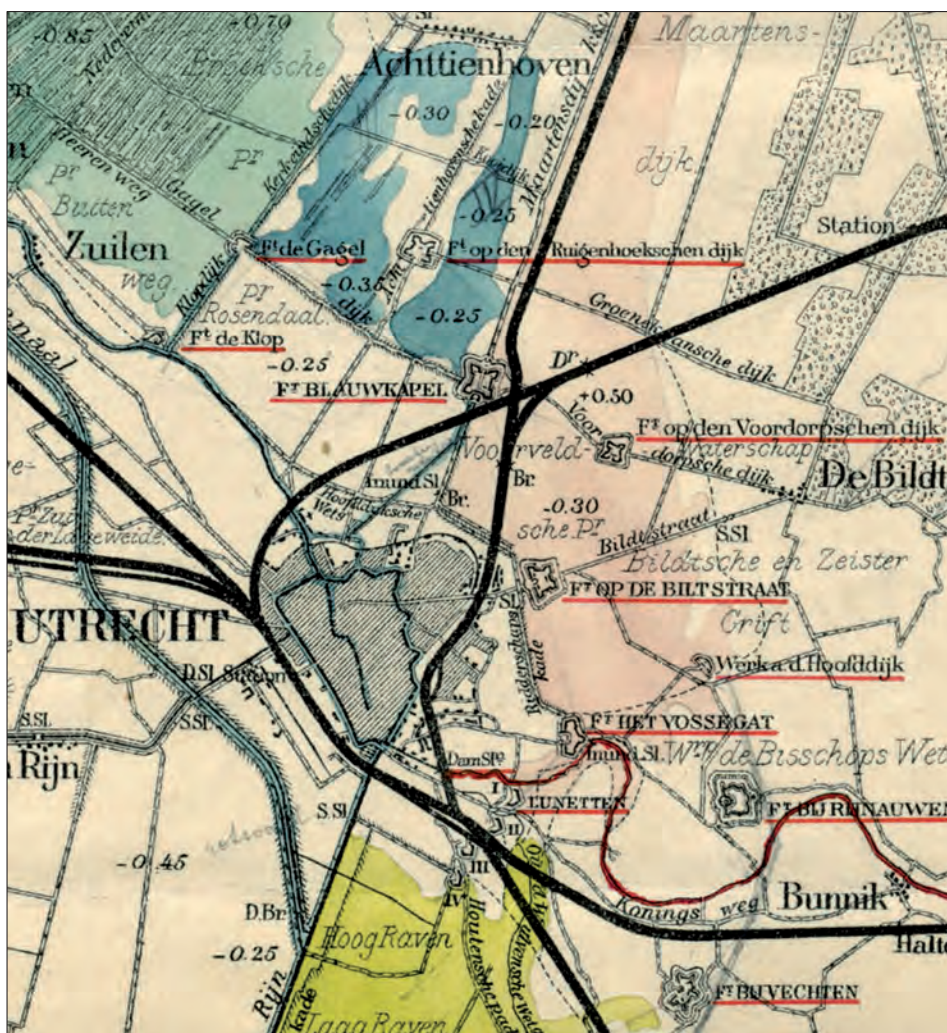
loopgraven moesten vervolgens weer gecamoufleerd worden met beplanting. Daarbij werd niet altijd gewerkt volgens de regels van de Arbeidswet en de Ongevallenwet. De groepscommandant had in het kader van de Staat van Oorlog de (door de Liniecommandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gedelegeerde) bevoegdheid om deze wetten, alsmede de Hinderwet, buiten werking te stellen.

Dit gebeurde ook bij een aantal forten bij Utrecht, waar de groepscommandant van Lunetten al direct in de maand augustus van 1914 tot deze maatregel overging. Tot ongenoegen van het gemeentebestuur van Utrecht, omdat de groepscommandant verzuimd had te melden dat de buitenwerkingstelling alleen gold voor militaire werkzaamheden. Bovendien had de groepscommandant van Blauwkapel zo'n maatregel niet nodig geacht. Binnen de stad Utrecht golden nu ten zuiden van de Leidsche Rijn en de Biltse Straatweg opeens andere regels dan ten noorden daarvan. De stad Utrecht behoorde door zijn ligging op de grens van twee inun-

datiekomen van de Waterlinie immers tot twee verschillende groepen, te weten Lunetten en Blauwkapel.

De onwenselijkheid van deze gespleten situatie was ook het militair gezag niet ontgaan. Mocht het ooit tot de Staat van Beleg komen, dan moest dit zeker anders geregeld worden. In 1916 bepaalde de Liniecommandant dat de uitvoering van het militair gezag en alle communicatie met het burgerlijke bestuursapparaat in geval van de Staat van Beleg bij één persoon, namelijk de Plaatselijke Commandant, zou worden neergelegd. De Plaatselijke Commandant was als commandant van het in Utrecht ook in vredetijd gelegerde garnizoen verantwoordelijk voor de veiligheid van de stad en had veel ervaring met het bewaren van een goede verstandhouding met de burgers.

Over het algemeen verliep het overleg tussen gemeentebestuur en militair gezag later overigens naar wederzijdse tevredenheid. Wanneer de Liniecommandant of één van de groepscommandanten een nieuwe militaire politieverordening wil-

Utrechtse deel van de Waterlinie met in kleur de verschillende inundatiekammen, 1905

■ HUA, COLLECTIE BEELD MATERIAAL

den invoeren, legden zij deze voor aan de gemeenteraad. Deze riep het advies van de Rechtskundige Commissie in. Deze commissie bestond al sinds jaar en dag en adviseerde de gemeenteraad op het gebied van allerhande juridische vraagstukken. Nieuwe verordeningen werden aan haar voorgelegd, maar ook eigendomskwesties en geschillen met burgers. De burgemeester was voorzitter. Gedurende de Staat van Oorlog werd de commissie ook voor het beoordelen van militaire politieverordeningen ingeschakeld.

Rellen en muiterij

Het militair gezag moest ondertussen niet alleen de relaties met de burgerlijke overheid op peil houden maar ook de eigen manschappen tevreden stellen. En dat viel niet mee. De arbeids- en levensomstandigheden waren immers niet best. De voeding was slecht en de barakken waren vochtig. Als het aan de gemobiliseerde Nederlandse soldaten zelf had gelegen, waren ze in 1915 alle-

maal alweer naar huis gegaan. De kans dat Nederland alsnog zou worden aangevallen, leek erg klein. Maar voor de regering was het van het grootste belang om de mobilisatie te continueren om de gewapende neutraliteit geloofwaardig te houden.

Er bestond een verlofsysteem waardoor elke soldaat om de paar weken recht had op één of twee dagen verlof. Voor wie om economische redenen thuis niet gemist kon worden, bestonden speciale verlofregelingen waardoor sommigen zelfs weken weg waren. Juist dit verlofsysteem leidde, naast het slechte eten, de vaak belabberde verblijfsomstandigheden en de verveling, tot grote frustraties en ontevredenheid, omdat het ongelijkheid in de hand werkte. Eind maart 1915 resulteerde dat in rellen in de binnenstad van Utrecht. De sfeer was na enige incidenten tussen manschappen en officieren eerder die maand al gespannen. Op zondag 21 maart werden vele tientallen soldaten die zonder toestemming voor een dagje naar huis waren gegaan door een

groep officieren voor controle opgewacht op het Centraal Station, hoewel deze illegale dagjes vrij in de voorafgaande weekenden steeds gedoogd waren. Vierhonderd collega-soldaten, die wisten wat er op handen was, waren naar het station getrokken om hun maten bij te staan. Met succes, want in de chaos werd de controle onmogelijk en konden de 'verlofgangers' ongecontroleerd het Stationsplein bereiken. Daar was het vervolgens natuurlijk niet meer mogelijk om te zien wie er weg was geweest en wie niet. Er was slechts één arrestant en die werd vastgezet in de kazerne aan de Croeselaan. De bij het station verzamelde groep soldaten ging hier nu ook heen en eiste vrijlating, maar moest dat na een aantal schoten van officieren opgeven.

De dagen daarna bleef het onrustig. Op dinsdagavond schoolden honderden soldaten samen op het Vredenburg, volgens het linkse *Volksdagblad* voor een demonstratie. Ook de op rellen beluste Utrechtse jeugd bemoeide zich ermee. Het kwam weer tot ongeregelde heden. Om herhaling op de volgende avonden te voorkomen, werden avondoefeningen ingesteld en werden 2.000 man buiten Utrecht op oefening gestuurd.

Er werd een onderzoek ingesteld naar de achtergronden. De klachten van de militairen betroffen voornamelijk het verlof, het optreden van de officieren, het vele exerceren en de voeding. Alleen aan het verlof werd meteen iets gedaan. De centrale legerleiding stond de verlofgangers vanaf 1 april voortaan toe om op zondag naar huis te gaan, als ze maar om middernacht weer terug waren. De Liniecommandant verordonneerde dat gemobiliseerden voortaan met niet meer dan vijf tegelijk de stad in mochten en dat zij zich niet met de bevolking mochten mengen.

In het *Utrechts Dagblad* verscheen op 24 maart een kennisgeving van de burgemeester met 'Maatregelen van orde ten aanzien van de houding van het publiek tegenover de Militairen'. Hierin nodigt de burgemeester de ingezetenen met nadruk uit om 'wanneer op den openbaren weg tusschen militairen van hooger en lager rang dienstaangelegenheden worden behandeld, daarbij niet te blijven stilstaan of een oploop te veroorzaken, noch zich op eenigerlei wijze daarmee te bemoeien.' Dit was de enige verwijzing naar de rellen die de krant publiceerde. Ook de *Provinciale en Stedelijke Utrechtse Courant* heeft verder niets te melden. Dit is in overeen-

stemming met de conclusie van Ron Blom en Theunis Stelling in hun boek over linkse bewegingen onder Nederlandse soldaten gedurende de mobilisatie, dat de Nederlandse pers zich, met uitzondering van de linkse bladen als *Het Volk* en *Het Volksdagblad*, nogal gezagsgetrouw opstelde en het leger niet in een negatief daglicht wilde stellen.

Muziek en cabaret

Om de verveling tegen te gaan en het moreel hoog te houden, ondersteunden zowel de gemeentelijke en provinciale overheid als particulieren de ontspanning en ontwikkeling van de militairen. Ze organiseerden concerten en leerzame avonden en verschillende openbare scholen leverden landkaarten, tekentafels, taalboeken, rekenboeken en aardrijkskundige platen. Op een rondschriven langs 32 scholen met de vraag of er een lokaal met piano en verlichting beschikbaar was om zangles te geven aan soldaten reageerden er tien bevestigend. Toen puntje bij paaltje kwam, bleken er maar weinig tijdstippen daarvoor geschikt, omdat die scholen 's avonds vaak tegelijkertijd een avond- of kerschool voor meisjes verzorgden.

Op de diverse locaties in de Waterlinie waar soldaten gelegerd waren, hing veel ook af van het initiatief van de officieren. Een officier die er goed in was zijn mannen tevreden te houden, was kapitein Kaptein op fort Honswijk (zie het artikel over het leven op dit fort).

Sein voor de revolutie

Alle goede bedoelingen ten spijt bleven de omstandigheden voor de soldaten moeilijk. Zeker toen in de loop van 1918 de rantsoenen als gevolg van de voedselschaarste steeds kleiner werden. In de Kromhoutkazerne brak in mei van dat jaar muiterij uit, waarbij een aantal officieren gewond raakte. De muiterij in Utrecht werd bedwongen, maar in oktober waren elders in het land de rapen gaar. Aanleiding was een algemene intrekking van de verloven vanwege een dreigende neutraliteitschending van Limburg door Duitse troepen. In Harskamp op de Veluwe gingen barakken in vlammen op. In Vlissingen, Geertruidenberg, Amersfoort, Zwolle en Hellevoetsluis riepen de soldaten luidkeels om voedsel en verlof. Troelstra meende, naar voorbeeld van de gebeurtenissen in Rusland in het voorafgaande jaar, in de voorvallen het sein voor de Revolutie te zien. Zo heet

bleek de soep uiteindelijk toch niet gegeven te worden. De gemiddelde soldaat zal op 12 november 1918 weinig interesse hebben gehad in de toespraak van Troelstra in de Tweede Kamer. Hij had net een dag tevoren gehoord dat de regering de demobilisatie had afgekondigd. Eindelijk.

Mobilisatiefoto Jan van der Meulen, Utrecht. Dit soort foto's, die van alle troepen gemaakt werden, konden de soldaten sturen naar familie en vrienden

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Literatuur

- Abbenhuis, M., *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World war 1914-1918* (Amsterdam 2006).
- Blom, R., en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004).
- Koen, D.T., *Utrecht verdedigd. Fortificatie en mobilisatie 1914-1940* (Utrecht 1990).
- Staarman, A., *Verre van vredig. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1814-1918* (Delft 2004).
- Utrecht en de oorlogstoestand. Overzicht van de gevolgen der mobilisatie en de voornaamste maatregelen, door of vanwege het gemeentebestuur genomen* (Utrecht 1914).
- Utrechts Nieuwsblad*, 6 augustus 1914.
- Volkers, K., *Geheim landschap. 200 jaar militairen op de Heuvelrug* (Amsterdam 2006).

Bronnen

- Het Utrechts Archief:
- Archief Garnizoen Utrecht, 1872-1939, inv.nr. 2.
- Archief Gemeentebestuur Utrecht 1813-1969, inv.nrs. 16678, 26200.

Rustpauze tijdens de aanleg van smalspoor ten behoeve van geschutsbatterijen, 1915.

COLLECTIE D.T. KOEN

Fort Honswijk: impressies

De soldaten die in augustus 1914 gemobiliseerd werden in Fort Honswijk waren voortdurend bezig met het versterken van het fort en het omliggende gebied en deze aan te passen aan de militaire ontwikkelingen in het buitenland. Maar de vijand kwam niet en vele activiteiten waren nodig om de verveling te verdrijven.

Douwe Koen

Militair historicus en medewerker
van Het Utrechts Archief

Fort Honswijk maakt deel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW), de tussen 1815 en 1885 aangelegde hoofdverdedigingslinie van ons land. In tijd van oorlogsgevaar konden grote delen van het laaggelegen polderland in het voorterrein van deze linie onder water gezet worden. Met deze formidabele hindernis zou het leger trachten een vijandelijke aanval tegen te houden. Droog blijvende delen en strategische verkeersdoorgangen in de linie, de zogenaamde accessen, moesten worden afgesloten door verdedigingswerken. Het tussen 1842 en 1848 aangelegde Fort Honswijk en de nabijgelegen Lunet aan de Snel sloten het Lekacces af. In de jaren 1870 - 1882 zijn de forten gemoderniseerd om bestand te zijn tegen de krachtiger artillerie. Bovendien kwamen er versterkingen. Bij Fort Honswijk betrof dit het Werk aan de Korte Uitweg en een verbindingsweg achter een aarden wal, de zogenaamde gedekte gemeenschapsweg. Voor deze wal was een inundatiekanaal gegraven ten behoeve van het stellen van inundaties bij Utrecht.

Na 1885, toen de NHW als voltooid kon worden beschouwd, werd de brisantgranaat ingevoerd. Tegen de uitwerking van dit type granaat, die een twaalf tot zestien maal grotere kracht had dan de tot dan toe gebruikte granaten, waren de metselwerkgebouwen met hun gronddekking en de aarden fortwallen niet bestand. Dit maakte de aanleg van nieuwe forten en grootschalige verbetering van de bestaande forten noodzakelijk, maar deze bleven door de hoge kosten en technische problemen met de geringe draagkracht van de bodem achterwege.

Luchtfoto van de infanteriestelling het Werk aan de Groeneweg, 1926

COLLECTIE NIMH

van een mobilisatie

Het merendeel van het geschut zou in tijden van oorlog verplaatst moeten worden naar verspreid gelegen batterijen tussen en achter de forten. Hierdoor verloren de forten hun oorspronkelijke functie als artilleriesteunpunt, maar als steunpunt voor de infanterie bleven ze een belangrijke rol spelen. De forten lagen immers op strategische en droog blijvende delen in de NHW. Verder waren er veel verspreide infanterieopstellingen met daarin loopgraven in het terrein buiten en tussen de forten nodig. Vanwege de onderhoudskosten en de geheimhouding konden de meeste buiten de forten geprojecteerde batterijen en infanterieopstellingen pas in geval van een mobilisatie worden aangelegd.

Mobilisatie 1914-1918

Tijdens de mobilisatie van 1914-1918 werd de NHW, waaronder Fort Honswijk, voor de tweede keer in staat van verdediging gebracht. De eerste keer dat dat was gebeurd was bij de mobilisatie van 1870, tijdens de Frans-Duitse oorlog. In het eerste mobilisatiejaar 1914 bestond de bezetting van Fort Honswijk uit vier eenheden: het 2-III-8 R.I. (Regiment Infanterie) uit Arnhem en het 3-I-1 Vg.A. (Vesting Artillerie), het 3-I-1 L.W.A. (Landweer Artillerie) en een afdeling Militaire Telegrafie, alle uit Utrecht. Elke soldaat had de beschikking over een houten brits met een laag stro en twee dekens. De bedieningsmannschappen van de verspreide geschutsbatterijen werden ingekwartierd in nabijgelegen boerderijen.

Voor de eerste weken, in augustus en september 1914, toen de

troepen in verband met de gespannen internationale situatie de forten niet mochten verlaten, waren zwaar. De fortbezetting was vrijwel uitsluitend bezig met het in staat van verdediging brengen van de Stelling van Honswijk. De daarvoor al in vreedstijd opgestelde *Memorie van Verdediging* bevatte onder meer informatie over de aan te leggen versterkingen, de bewapening en de bestemming van het geschut, de hoeveelheden munitie en maatregelen als opruiming en versperringen.

De versterking van de forten kreeg de hoogste prioriteit. Langs de grachtboorden van de forten en het inundatiekanaal werden prikkeldraadversperringen aangelegd. En voor de afsluiting van wegen lagen de zogenaamde Friese ruiters gereed, houten staketsels met prikkeldraad.

Op het fort kwamen opstellingen voor infanterie en de mitrailleurs met daarbij munitienissen. Daartoe aangewezen personeel bracht de inundatiesluis in de Lek en de doorlaatsluizen in de Singelweg in gereedheid. Tegelijkertijd werd begonnen met de aanleg van de batterijen en het in stelling brengen van de enkele tientallen stukken geschut. Voor het merendeel waren de batterijen buiten de forten gelegen, zo mogelijk in het bedekte terrein van boomgaarden en achter boerderijen. Met smalspoormaterieel brachten de manschappen hout, balken en zand voor de bouw van batterijen naar het tussenterrein.

Andere werkzaamheden bestonden uit het vrijmaken van het schootsveld in het voorterrein, waar veel fruitbomen omgehakt

Het monument anno 1921. Het monument werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest en daarna gereconstrueerd

□ COLLECTIE D.T. KOEN

moesten worden. Met het opruimen van houten huizen in de nabijheid van het Fort zou men wachten tot een daadwerkelijke aanval op de Stelling. Tijdrovend was tenslotte de bouw van ingegraven schuilplaatsen, samengesteld van houten balken en planken, voorzien van een gronddekking.

Het bij toerbeurt wachtlopen en patrouilleren, alsmede het uitvoeren van een bepaald corvee behoorden tot de reguliere bezigheden van de fortbezettingen. Af en toe organiseerde de fortcommandant een oefening, zoals een 'aanval' op de nabijgelegen spoorbrug bij Culemborg.

Muziek- en toneelavonden

De commandant van Fort Honswijk, de kapitein der infanterie A. Kaptein nam een bijzondere plaats in. Vanwege zijn naam in combinatie met zijn rang moet hij in het Nederlandse leger algemene bekendheid hebben genoten. Hij was een ijdele man, die bij zijn vertrek gesigioneerde foto's van zichzelf zou uitdelen onder zijn troepen, maar hij zorgde goed voor hen en was daardoor uitermate populair. Dat leidde tot een grote solidariteit onder de troepen en van ongeregelde heden, zoals die zich elders in Nederland op forten en in militaire kampen veelvuldig voordeden, was op Fort Honswijk geen sprake.

Na de drukke werkzaamheden van de eerste maanden kregen de mannen op het fort steeds meer vrije tijd, vooral op de zondagen. Gezien de afwezigheid van grote plaatsen in de buurt, moest dat vertier noodgedwongen op het fort plaatsvinden. Naast de vele activiteiten die de manschappen zelf organiseerden verzorgde de Provinciale Commissie voor ontwikkeling en ontspanning der gemobiliseerde troepen met medewerking van vrijwilligers muziek- en toneelavonden. Deze commissie verzorgde ook cursussen, onder meer in zuivelbereiding. Leden van de fortbezetting, van wie sommigen in het dagelijks leven leraar van beroep waren, gaven les in vakken als boekhouden, stenografie, handelsrekenen, Duits, Frans en wiskunde. Ten behoeve van het onderwijs was een van de artillerieloodsen ingericht tot leslokaal. Met een opkomst van 130 leerlingen sloegen de mannen van Fort Honswijk zeker geen slecht figuur. Het Algemeen Nederlands Verbond en de Utrechtse Openbare Leesaal stelden boeken en tijdschriften beschikbaar.

Maar de activiteiten van de *Commissie tot tegemoetkoming van de militairen in de forten van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie in tijden van mobilisatie en oorlog*, kortweg de *Fortencommissie*, en andere verenigingen zullen de troepen op het fort het meest gewaardeerd hebben. Dankzij het opzetten van inzamelacties onder de burgerij konden tabak, sigaren, speculaas, bivakmutsen, boeken en dergelijke naar de forten gestuurd worden.

Straatje van Vermeer

De 'Honswijkers' beschouwden Fort Honswijk als hún Fort en ze voelden er zich thuis. Dat gevoel vertaalde zich onder meer in het vernoemen van enkele locaties op het fort naar bekende plekken in Nederland. De bijzondere lichtinval in de open verbindingsgang tussen de toren en de contrescarpgalerij, dat is het gebouw in de dekingswal van de toren, inspireerde de fortcommandant deze de *Kalverstraat* te noemen. De open schacht in het westelijke gedeelte van de toren werd om dezelfde reden vernoemd naar het bekende schilderij het *Straatje van Vermeer*. Zo bestonden er ook het *Velperplein* en het *Oranjeplein*, die een verwijzing vormden naar Arnhem, de garnizoensstad van het 8 R.I. Op genoemde plaatsen kwamen heuse straatnaambordjes te hangen.

Kapitein Kaptein werd door zijn manschappen op handen gedragen. Bij vertrek uit het fort kreeg iedere soldaat een gesigioneerde foto van de kapitein, gekleed in vol ornaat.

□ COLLECTIE D.T. KOEN.

De grote solidariteit onder de fortbezetters kwam onder meer tot uitdrukking bij de eenjarige herdenking van de mobilisatie op 2 augustus 1915. Ter gelegenheid daarvan plantte de voltallige bezetting op symbolische wijze een lindeboom en plaatste daaromheen het feitelijke herinneringsteken, een sierhek. Het vierkante hek, ontworpen door de kunstsmederij Gebr. van der Horst uit Utrecht, bevatte veel symbolische elementen. Het hek werd door de Duitse bezetting in 1940-1945 vernield, maar in 1970 gereconstrueerd door de Koninklijke Luchtmacht, de toenmalige gebruiker van het fort; het kleine monument staat er nog steeds als zeldzame herinnering. Een tweede blijvende herinnering vormt het vaandel met de namen van de op Fort Honswijk gelegerde eenheden uit 1914-1915, dat nog steeds bewaard wordt in de kantine van het fort.

Raambiljet voor de inzameling van goederen voor gemobiliseerde troepen, 1914

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘We werken maar door’

Ondertussen gingen de gebeurtenissen aan het Westelijk Front (Vlaanderen en Noord-Frankrijk) in het eerste mobilisatiejaar niet ongemerkt aan het neutrale Nederland voorbij. De krijgsmacht moest zich voortdurend aanpassen aan de militaire ontwikkelingen in de omringende landen. Dat had ook gevolgen voor de troepen op de forten in de NHW. Er was altijd veel te doen op de forten en in de omgeving daarvan, en dat gold natuurlijk ook voor Fort Honswijk: ‘Zoo verandert alles. Deze verandering is een gevolg van wijzigingen, die onze wereldvermaarde Waterlinie ondergaat. De oorlog leert zóveel nieuws waarvan partij getrokken kan worden, dat al wat in onze Waterlinie voor een hypermodern oorlog ondoelmatig is, verdwijnt, en door het doelmatige wordt vervangen. Ons eigen goede fort heeft er ook al heel wat ondervinding van. Er is dan ook altijd werk aan den winkel. We werken, we werken, we werken maar door. In dit opzicht zijn we dan ook als het ware in onafgebroken wedijver met het kanongebulder op het westelijk oorlogsterrein. Dat houdt niet op. Wij houden ook niet op [...] Soms echter, kan het zoo allerabominabelst bulderen, dat we de uitkijkposten beklimmen om te zien of er aan de overzijde van de Lek al iets gaande is!’, aldus het verslag van een op Fort Honswijk gelegerde officier in 1915.

Voor de zware artilleriebeschietingen aan het Westelijk Front, waardoor de sterkste forten werden vernield, maakten diepe indruk. Ze leidden ertoe dat het weinige geschut, dat nog op de forten stond, ook naar het tussenterrein werd overgebracht. Andere maatregelen bestonden uit de bouw van betonnen schuilplaatsen in de gedekte gemeenschapsweg. De gebeurtenissen aan het Yzerfront, waar de Belgen achter geïmproviseerde inundaties standhielden, versterkten overigens wel het vertrouwen in de NHW.

Het Werk aan de Groeneweg

Het was door de ontwikkelingen aan het Westelijk Front al spoedig duidelijk dat de oude forten in de NHW niet bestand waren tegen het moderne oorlogsgeweld. Om een directe aanval op Fort Honswijk op te vangen en de frontlijn meer naar voren te brengen, was een nieuw verdedigingswerk ontworpen. Al in het tweede jaar

van de mobilisatieperiode (1915) legden troepen ongeveer twee kilometer ten oosten van het fort een infanteriestelling aan. Deze lag evenwijdig aan de Groeneweg tussen de grens van het inundatieterrain, pal ten noorden van de Achterweg en tot in de uiterwaard van de Lek. Door de situering van deze versterkingen, pal tegenover het aan de overzijde van de Lek gelegen Fort Everdingen, waar een identieke infanteriestelling werd aangelegd, was de afsluiting van het Lekacces belangrijk verbeterd.

Het verdedigingswerk, later officieel aangeduid als het Werk aan de Groeneweg, bestond uit twee achter elkaar gelegen gevechtsoopgraven, met elkaar verbonden door verbindingsloopgraven. Door het uitgraven van aarde voor het opwerpen van de loopgraven ontstonden in het terrein veel met grondwater gevulde putten. Deze putten vormden, samen met de op korte afstand voor de loopgraven gelegen prikkeldraadversperringen hindernissen tegen infanterieaanvallen. In de loop van het jaar 1918 liet de Genie een groot aantal schuil-

plaatsen van gewapend beton in de loopgraven bouwen, om de bezetting daarvan een veilig onderkomen te verschaffen.

Militair erfgoed

Na afloop van de mobilisatieperiode werden alle tijdelijk versterkingen opgeruimd en keerde de rust in het gebied weer terug. De jaren daarna kwamen Fort Honswijk en andere forten in gebruik als munitieopslag. In 1934 was er nog een grote reünie van de fortbezetters van 1914-1915. Een jaar later deed het fort korte tijd dienst als interneringskamp voor politieke vluchtelingen uit Hitler-Duitsland. Tijdens de mobilisatieperiode 1939-1940 is het fort nauwelijks meer gebruikt, omdat de verdediging vrijwel geheel in het Werk aan de Groeneweg en op de boerenerven achter dit Werk was geconcentreerd. Tegenwoordig wachten Fort Honswijk en de andere verdedigingswerken op restauratie en herbesteding als waardevolle monumenten van het Nederlandse militaire erfgoed.

Literatuur

- Anoniem, *Het feest van kameraadschap in waterliniefort Honswijk 1914-1934* (z.p. 1934).
- Duinkerken, J. (redactie), *Fort Honswijk. Staat van oorlog 1914-1915. Feestuitgave naar aanleiding van de plechtige inwijding der miliciens van de lichte 1914 op Honswijk ingedeeld* (Leiden 1915).
- Koen, D., ‘Adrianus Kaptijn (1874-1939), commandant Fort Honswijk’, in: M.A. van der Eerden-Vonk e.a. (red.), *Utrechtse biografieën: het Kromme Rijngebied. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit het Kromme Rijngebied* (Utrecht 2002).
- Staarmann, A., ‘Fort Honswijk en zijn monument’, *De Grootte Oorlog* (2008) 22-23.
- Visser, A., *Honswijk, een landschappelijk monument*, in: www.militair-erfgoed.nl/artikelen/honswijk

Nazaten van Belgische vluchtelingen op zoek naar hun geschiedenis

Maurice van Lieshout

Publicist en eindredacteur van dit tijdschrift

Het gezin Streickler, waarschijnlijk in juli 1914, v.l.n.r.: Jom, Ida, vader Eduardus, moeder Anna Maria en Carlijn

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Wie ontdekt af te stammen van een Belgische vluchteling uit de Eerste Wereldoorlog realiseert zich hoe gebeurtenissen op het wereldtoneel het leven van gewone mensen blijvend kunnen beïnvloeden. De neven Hans en Jack Lamers gingen zelf op zoek naar de geschiedenis van hun grootouders, terwijl broer en zus Ferry en Jetty Sophie zich laten verrassen door de documenten die ze aantreffen in hun moeders nalatenschap.

2 augustus 1914: de Eerste Wereldoorlog is nog maar een paar dagen oud of België wordt er midden in gesleurd als Duitsland doortocht naar Frankrijk eist. De Belgische regering weigert en de anti-Duitse emoties onder de bevolking lopen hoog op. Plotse-ling zijn de in België wonende Duitsers hun leven niet meer veilig en 60

tot 80.000 van hen vluchten naar het neutrale Nederland. Vandaar hopen ze veilig door te kunnen reizen naar hun geboorteland.

4 augustus: het Duitse leger valt België binnen en neemt binnen enkele weken, na soms onverwacht felle tegenstand en ten koste van vele

doden, vernielingen en plunderingen achtereenvolgens Luik, Leuven en Brussel in. De berichten over de afslachting van 200 Leuvense burgers en de complete verwoesting van de Leuvense binnenstad leiden in Nederland tot grote ontzetting. De eerste stromen Belgische vluchtelingen richting Nederland komen op gang. Vele van de Duitse vluchtelingen zijn inmiddels weer naar België teruggekeerd.

6 oktober: het Belgische leger heeft zich eind augustus teruggetrokken op de forten rond Antwerpen, het sterkste militaire bolwerk van het land. Na een geleidelijke omsingeling beginnen de Duitsers eind september met steeds heviger beschietingen. Op 6 oktober raadt het Antwerpse gemeentebestuur de inwoners aan om de stad te verlaten. De helft van de bevolking slaat onmiddellijk op de vlucht, een dag later gevolgd door nog eens duizenden angstige burgers. Die zijn er getuige van hoe de bommen en granaten van de Duitsers - onder andere afgevuurd door Dikke Bertha's - de stad veranderen in een brandende hel. Twee dagen later zijn er van de 400.000 Antwerpenaren nog maar 10.000 binnen de stadsgrenzen en op 10 oktober geeft de stad zich over.

Van wereld- naar familiegeschiedenis

Het moeten vreselijke taferelen geweest zijn die eerste weken van oktober

Groep vluchtelingen aan de Nederlands-Belgische grens, augustus 1914. Foto: Hasselman van Buyten.

COLLECTIE HISTORISCH CENTRUM HET MARKIEZENHOF,
BERGEN OP ZOOM

1914. Een eindeloze stroom vluchtelingen trekt de Nederlandse grens over. De 'gelukkigen' vinden een plaatsje in de propvolle treinen die vanuit Essen naar Roosendaal vertrekken. Als na enkele dagen de treinenloop gebrekiger wordt, zien de meeste vluchtelingen zich gedwongen te gaan lopen. Ooggetuigen uit die tijd spreken over een eindeloze, zich langzaam voortbewegende stoet van karren, paard-en-wagens, kruiwagens en voetgangers. Bij gebrek aan onderdak brengen de meeste vluchtelingen de koude herfstnachten door in de open lucht.

Uiteindelijk vluchten die eerste oorlogsmaanden meer dan een miljoen Belgen naar Nederland, dat dan 6,3 miljoen inwoners telt. De helft van de vluchtelingen komt het land binnen via Noord-Brabant. In een paar dagen verveelvoudigt het inwonertal van dorpen en steden, dat van Roosendaal van 16.000 naar zo'n 50.000.

'Vijf van die vluchtelingen waren onze overgrootouders Eduardus Streickler (toen 39) en Anna Maria van Leemputten (42) en hun kinderen Jom (19), Ida (16) en Carlijn (15). Ida was onze "bomma", onze grootmoeder.' De neven Jack en Hans Lamers wisten uiteraard van hun half-Belgische afkomst en van de vlucht uit de Sinjorenstad, maar pas sinds enkele jaren zijn ze bezig de geschiedenis van hun groot- en overgrootouders zo precies mogelijk uit te zoeken. Ze doken in archieven en gingen op zoek naar wat er rest van de

woon- en werkadressen van hun familie in Antwerpen en Roosendaal. Die gezamenlijke passie heeft ze ook bij elkaar gebracht, nadat ze veertig jaar lang nauwelijks contact hadden.

Wanneer het gezin Streickler precies uit Antwerpen vertrokken is, weten Jack en Hans niet. Ze achterhaalden dat de gezinsleden op 17 oktober ingeschreven zijn in de lijst van vreemdelingen van de gemeente Roosendaal en Nispen. Jack: 'We weten ook dat Jom, die soldaat was, burgerkleren aan had. Ongetwijfeld om de verplichte interneering van militairen te ontlopen.'

De Streicklers blijven bij elkaar en worden eerst opgevangen in het vluchtelingenkamp Java (een voormalige suikerraffinaderij) en vervolgens ondergebracht bij de kruidenier Anthonius Schrauwen en diens gezin. Jack: 'Vluchtelingen kregen onderdak passend bij de sociale status die de autoriteiten hen toekenden. Wie vermogend was, mocht zich buiten de vluchtoorden vestigen. Voor de rest bestonden er drie categorieën: A, dat waren gevaarlijke of ongewenste elementen; B de minder gewensten; en C de fatsoenlijke behoeftigen. We

Kaart van Jacob Lamers aan Ida Streickler, Amersfoort, 15 mei 1918. Jacob staat op de bovenste rij, vierde van rechts

PARICULIERE COLLECTIE

Identiteitskaart van Nelly Péters, Rotterdam
29 april 1915

□ PARTICULIERE COLLECTIE

nemen aan dat onze familie tot de laatste groep behoorde.' Hans: 'Eduardus had in Antwerpen een schildersbedrijf van zo'n twaalf man dat zorgde voor het onderhoud van de schepen van de Red Star Line die op Amerika voer. Zijn werkplaats bevond zich op het terrein van de scheepvaartmaatschappij. Zelf was hij specialist in schilderen van marmersstructuren en van voorstellingen in verschillende ruimten van de schepen. Hij was een verdienstelijk kunstschilder en de kamer die hij had in het hoofdkantoor van de Red Star Line gebruikte hij ook als atelier.' Hans probeert nu zo veel mogelijk werk van zijn overgrootvader op te sporen en te verwerven, 'maar ik heb nog geen duidelijk beeld van zijn totale oeuvre.'

Belgisch-Nederlandse verbintenissen

Eduardus en Anna Maria en hun kinderen gaan, in tegenstelling tot de overgrote meerderheid van de Belgische vluchtelingen, niet terug naar hun land als het gezag de situatie daar weer veilig verklaart. Met 3.000 andere Belgen blijven ze in Roosendaal getuige de hernieuwde inschrijving op 10 april 1915 die Jack en Hans vonden. 'Ze lijken aardig hun draai gevonden te hebben', aldus Jack. 'Als de Roosendaalse afdeling van het Rode Kruis in augustus 1917 een verkooptentoonstelling organiseert ten bate van de Belgische gewonde militairen is Eduardus een van de exposerende schilders

en zijn dochter Ida contactpersoon voor de soldaten in Kamp Zeist. Een jaar eerder deed Eduardus al mee aan een expositie van "impressionisten". Ida heeft dan inmiddels Jacob Lamers ontmoet, haar latere echtgenoot en grootvader van de twee neven. Jacob, twee jaar ouder dan Ida, woont met zijn negen broers en zussen en zijn ouders in Roosendaal. Als hij Ida leert kennen, is hij militair, sinds mei 1916 korporaal bij het 3e regiment infanterie. In februari 1918 promoveert hij tot sergeant. Op 3 september van dat jaar trouwen Ida en Jacob. Waarschijnlijk hebben ze niet veel keus gehad. Ida is dan al bijna vier maanden zwanger van Eddie (1919), vader van Jack Lamers. Zeker voor het streng katholieke gezin waaruit Jacob komt, moet de zwangerschap niet minder dan een schandaal geweest zijn. 'Het was ook niet zo'n geslaagd huwelijk', volgens Jack Lamers, 'ik denk dat opa twee keer in zijn leven echt gelukkig was, toen hij in dienst zat en toen hij later bij het spoor werkte, net de twee keer dat hij een uniform kon dragen.' Hans en Jack ontdekten dat er nog een familiegeheim bestaat. De jongste dochter van hun overgrootouders, Carlijn, trad als 16-jarige toe tot de congregatie van de Kleine Zusters van de Heilige Joseph in Heerlen. Het verhaal dat bij hen de ronde deed - ook Carlijn zou bezwangerd zijn, maar geaborteerd in het nonnenklooster - bleek ook bekend in de Belgische tak van de

familie. Jack: 'Maar ik wil familieverhalen wel gestaafd zien met bewijzen. Wat Carlijn betreft - vroeg overleden als zuster Andoleta - is het frustrerend dat we het archief van het klooster niet mogen inzien.'

Er valt voor de neven nog veel te onderzoeken. Toen hun overgrootouders in februari 1918 met zoon Jom terugkeerden naar België pakte Eduardus zijn bedrijf weer op. Dat marceerde goed, want het gezin ging wonen in een chique deel van Deurne en er was zelfs sprake van de aankoop van een kasteeltje bij Breda. Maar wat het latere faillissement veroorzaakte - de beurscrach van 1929? - weten ze nog niet. Eduardus stierf in 1948 als een arm man, een jaar na zijn vrouw, op een kamertje bij zijn dochter Ida die toen in Utrecht woonde, jarenlang ook de woonplaats van haar zoon Jack.

De gouvernante en de chauffeur

Ook de bijna 18-jarige Nelly Péters (spreek uit Peetèrs) ontvlucht in 1914 Antwerpen. Als gouvernante van de twee zoontjes Lecomte vergezelt ze het gezin dat niet richting Nederland, maar naar Engeland vertrekt. Ze schepen zich in op een vissersboot waarvan - zo gaat het verhaal - de kapitein dronken is terwijl hij de (Britse) mijnen ontwijkt die de Noordzee en Het Kanaal onveilig maken. Een half jaar later waagt de familie Lecomte opnieuw de oversteek, nu naar het neutrale Nederland. Op 29 april 1915

‘Opgave van vluchtelingen welke verblijf houden of gehouden hebben in de provincie Utrecht’

Toen duidelijk was dat de stroom van Belgische vluchtelingen zo groot was dat de zuidelijke provincies die onmogelijk konden opvangen, besloot de Nederlandse regering hen te verspreiden over het land. Via de provinciale hoofdsteden werden de burgervluchtelingen verdeeld over de provincies. Er kwamen voorlopige opvangkampen in Amsterdam, Baarle-Nassau, Bergen op Zoom, Hontenisse, Oldebroek, Roosendaal, Scheveningen, Tilburg en Veenhuizen. De kampen in Ede, Gouda, Nunspeet en Uden waren bedoeld voor langdurige huisvesting. Het stadsbestuur van Antwerpen riep op 13 oktober de vluchtelingen op terug te keren naar hun land. Aan de oproep werd voor een groot deel gehoor gegeven mede dankzij een zekere drang van Nederlandse kant.

Landelijk bedroeg het aantal geregistreerde vluchtelingen in november 1914 323.600. In december 1914 was dat gedaald tot 200.000 en in mei 1915 tot 105.000. Dat aantal zou tijdens de rest oorlog van de oorlog niet meer dalen.

In de provincie Utrecht stonden begin oktober 1914 8.160 vluchtelingen geregistreerd. De geïnterneerde militairen waren hier niet bijgeteld. Op 15 oktober bedroeg hun aantal 7.450 en op 1 november 7.200. Het grootste deel van de vluchtelingen keerde voor het einde van het jaar terug. Op 1 januari 1915 verbleven er nog ‘maar’ 3.380 in de provincie.

De militaire bevelhebber van de afdeling waarin een gemeente ressorteerde, kon bezwaar maken tegen het opnemen van vluchtelingen. Meerdere gemeenten die om militaire redenen geen vluchtelingen konden opnemen, verleenden een geldelijke bijdrage aan het provinciale steuncomité.

Tot 15 november 1915 werden in de provincie Utrecht 10.660 Belgische vluchtelingen geregistreerd (dat is dus het totaal aantal registraties vanaf het begin van de oorlog). Zij waren ongelijk over de provincie verdeeld. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog telde Utrecht zeventig gemeenten. De gemeente met het hoogste aantal inwoners was Utrecht (121.317), de kleinste gemeente was Laag-Nieuwkoop (410). Dertig gemeenten namen vluchtelingen op, het hoogste aantal in Amersfoort (3.076), het laagste in Eemnes (3). Als garnizoensstad bood Amersfoort meer faciliteiten. Na Amersfoort telde Veenendaal procentueel veel vluchtelingen (720 op een bewonertal van 6.289). Het valt op dat bijna alle gemeenten aan de oostelijke kant van de provincie vluchtelingen opvingen en die aan de westelijke kant juist geen.

Pierre Rhoen

Aantal Belgische vluchtelingen per gemeente geregistreerd tot 15 november 1915

Gemeente	Inwoners	Vluchtelingen
Amersfoort	24.451	3.076
Utrecht	121.317	2.802
Veenendaal	6.289	720
Zeist	13.796	671
Baarn	9.251	484
Soest	5.785	454
De Bilt	4.343	323
Driebergen-Rijzenburg	4.955	250
IJsselstein	4.229	228
Wijk bij Duurstede	3.123	214
Doorn	2.898	214
Rhenen	6.146	122
Maarssen	2.462	117
Montfoort	1.799	113
Breukelen	3.117	91
Maarn	1.055	90
Houten	2.114	89
Maartensdijk	2.548	86
Hoogland	2.614	84
Vleuten	1.843	64
Loosdrecht	2.850	59
Ouden Rijn	733	58
Woudenberg	2.926	56
Renswoude	1.431	52
Jutphaas	3.152	51
Ruwiël	520	30
Leusden	3.028	21
Amerongen	2.515	21
Leersum	1.657	17
Eemnes	1.322	3

verkrijgt Nelly in Rotterdam als ‘Belgische uitgewekene’ een identiteitskaart waarmee ze zich, getuige de stempels op de achterzijde, tot midden juni twee keer per week bij dezelfde instantie - de politie? - meldt.

Broer en zus Ferry (geboren 1936) en Jetty (1924), beiden woonachtig in Bilt-hoven, zijn niet zulke gedreven onderzoekers als de neven Lamers. Sterker nog: ze hebben de verzameling foto's

en documenten van hun ouders Nelly Péters (1896-1998) en Guus Sophie (1892-1939) al lang niet meer bekeken en zijn herhaaldelijk verrast wat ze aantreffen als ze er nu in grasduinen. Een aantal feiten over hun ouders hebben ze wel paraat. Hun vader was gek van auto's en heeft zijn hele leven gewerkt als chauffeur en garagehouder. De documenten bevestigen dat. Van 1908 tot 1914 is de in Tilburg gebo-

ren Guus in dienst bij de firma Zwenes in Den Haag, vooral als chauffeur. Een getuigschrift vermeldt dat hij zich ‘eerlijk en gewillig heeft gedragen’ en ‘alleszins bekwaam’ is in zijn werk. Vanaf 5 augustus 1914 (enkele dagen na de mobilisatie) tot 14 augustus 1916 werkt hij als chauffeur bij de Vrijwillige Landstorm en volgens een getuigschrift uit Goes rijdt hij in die periode een half jaar lang de kapitein-inten-

Guus Sophie als chauffeur bij de Vrijwillige Landstorm

□ PARTICULIERE COLLECTIE

dant van de 'etappen-inspectie' rond.¹ Als hij in september 1916 een oproep krijgt voor de 'werkelijke dienst' weet hij die te ontlopen. Jetty: 'Dat wilde hij niet, als vrijwilliger had hij ook voor een chauffeursbaan gekozen. Volgens onze moeder zei hij "Ik wil geen geweer, ik schiet niet".' Ferry: 'Hij was een antimilitarist avant la lettre. Hij kwam uit een rood nest. Zijn vader, die machinist was, deed mee aan de spoorwegstaking van 1903 en is toen ontslagen.'

Wat broer en zus ook weten, is dat hun ouders elkaar in 1916 hebben leren kennen. Hun moeder is dan nog steeds in dienst bij de Lecomtes die inmiddels verhuisd zijn naar Den Haag. Als die een taxi bestellen en de chauffeur aanbelt, doet Nelly open en staat ze oog in oog met haar toekomstige echtgenoot. De jongeman valt niet alleen bij haar maar ook bij haar werkgevers in de smaak en wordt min

of meer hun vaste chauffeur. Als ze hem oproepen, gaat hij altijd eerst bij het personeel in de keuken een kopje koffie drinken.

In 1918 keren de familie Lecomte en Nelly terug naar Antwerpen. Een druk bestempeld doorgangsbewijs getuigt ervan dat zij de volgende twee jaar regelmatig op en neer reist tussen België en Nederland. Een getuigenschrift van Guus vermeldt dat hij ontslag genomen heeft omdat hij in Antwerpen wil gaan werken. Dat is niet gelukt. In plaats daarvan verhuist hij naar Bilthoven waar zijn broer Jacques in 1919 een smederij is begonnen. Als Guus zich bij hem aansluit, wordt die uitgebreid met een garagebedrijf. Jetty: 'Nelly had niet zo veel zin om terug te gaan naar Nederland, maar omwille van Guus deed ze dat toch. Ze waren echt dol op elkaar. Dat blijkt ook uit de brieven die ze elkaar schreven.'

Ze wijst op de map met correspondentie die zij en haar broer te intiem vinden om aan derden te tonen.

Nelly en Guus treden na een lange verlovings in 1923 in het huwelijk en laten met Jacques en diens vrouw een dubbel woonhuis annex bedrijf bouwen aan de Leyenseweg in Bilthoven. Als privé-chauffeur van de rijke Utrechtse familie Van Merle kan Guus weer zijn passie uitoefenen. Foto's laten zien hoe hij in een luxe bolide zoekt over de bergwegen in de Alpen.

De Grote Oorlog lijkt dan alweer eeuwen geleden.

Noot

- 1 Het etappegebied is volgens Van Dale: 'het gebied in het operatietoneel achter de gevechtszone dat de aanvoerlijnen, eenheden voor bevoorrading en evacuatie en andere onmiddellijk steunende eenheden voor de troepen in de gevechtszone bevat'.

Literatuur

- Kammelar, Rob, Jacques Sicking en Menno Wielinga, *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen. Getuigenissen - verhalen - betogen* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar, 2007).
- Roodt, Evelyn, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 2000).

Het naaikistje, een ‘gedenkenis aan den oorlog’

R.P.M. Rhoen

Gemeentearchivaris in Zeist en
redactielid van Oud-Utrecht

Wie de geschiedenis ervan niet kent, ziet slechts een vaardig gemaakt kistje. Het is een van de talloze staaltjes van huisvlijt en ambachtskunst die de geïnterneerde militairen vervaardigden om de tijd te doden, te verkopen voor het goede doel of om wat bij te verdienen.

Het naaikistje van het Gemeentearchief Zeist

□ FOTO GEMEENTEARCHIEF ZEIST

Huisvlijt-tentoonstelling

Het Gemeentearchief Zeist bezit een houten kistje dat gemaakt is in het Kamp van Zeist. Het kistje, 27 centimeter lang, 20 centimeter breed en 11 centimeter hoog, is met inlegwerk versierd. Het is een sierkistje om kleine voorwerpen of souvenirs in te bewaren, maar dergelijke kistjes waarvan vele exemplaren bekend zijn werden vooral als naaikistje gebruikt. Het is een stuk huisvlijt van een tijdens de Eerste Wereldoorlog geïnterneerde Belgische soldaat.

Uit alle bruikbare materialen die maar te vinden waren, vervaardigden de gevluchte soldaten talloze knutselwerkjes. Het hout van sigarenkistjes gebruikten ze voor het maken van bijvoorbeeld naaikistjes, pennendoosjes en fotolijstjes. Lepels, muntgeld en zilverpapier transformeerden ze tot ringen. Paardenhaar was de grondstof voor horlogekettingen, botten voor broches. Deze en andere producten waren van 5 tot 7 maart te zien en te koop tijdens een ‘Huisvlijt-tentoonstelling’ in Amersfoort gehouden ten bate van noodlijdende Belgische vrouwen en kinderen.

Ecole du Travail

De eerste maanden leefden de geïnterneerden gefrustreerd onder de druk van het strenge regiem en de barre leefomstandigheden in het kamp. Op allerlei manieren, zoals met amusement, sport en scholing poogde de kampleiding hen bezig te houden om de verveling te verdrijven. Omer Buysse, directeur van de Université du Travail in Charleroi, nam het initiatief om een Werkschool (Ecole du Travail) te stichten. Het doel was om de geïnterneerden te scholen en hoger op te leiden (bijna 350 waren analfabeet), want de oprichters beseften dat na het einde van de oorlog de economie in België opnieuw moest worden ingericht.

Op 8 april 1915, de verjaardag van koning Albert I, werd de school geopend. Zij was in drie barakken ondergebracht. Het aantal leerlingen bedroeg in augustus al ruim 5.500 en het aantal leraren 125. Er werd algemeen onderwijs gegeven op lager, middelbaar en hoger onderwijsniveau (lezen en schrijven, Frans, Nederlands, Engels, muziek en gezondheidsleer) en theoretisch en praktisch nijverheids- en ambachtsonderwijs. Het nijverheids- en ambachtsonderwijs bestond uit de afdelingen hout (opleidingen voor timmerlieden en meubelmakers), kleding en weverij (kleermakers en schoenmakers), versierende kunsten (bijvoorbeeld boekbinders en boek- en steendrukgraveerders), land- en tuinbouw (onder andere tekenen en plannen), handel (onder andere boekhouden en handels- en douanerecht), politie en zeevaartkunde (voorbereiding op het examen van agent en schippers), steen (opleidingen voor metselaars en aannemers) en metaal (werktuigkundigen en bankwerkers). Het onderwijs was in het Frans en in het Vlaams.

Door de opleiding in de Werkschool nam de kwaliteit van de producten toe. Er werden tentoonstellingen georganiseerd, zoals in september in Den Haag, waar zelfs de koningin verschillende aankopen deed. In 1916 vonden exposities plaats in onder andere Eindhoven en Winterswijk en in het buitenland (in ieder geval in Cardiff). Om hun producten onder de aandacht te brengen adverteerden sommige geïnterneerden in *De Kampbode*, de eigen krant van de geïnterneerden in het Kamp van Zeist. Die verscheen sinds 21 november 1915 en werd gedrukt op de steendrukkerij van de Werkschool. Zo preees soldaat Lavallée, woonachtig in barak 2 in Kamp II, zijn waren aan met: ‘Gedenkenis aan den oorlog. Ringen. Broches. Penhouders. Papiersnijders. Enz. Enz.’ Op die wijze zijn veel stukken huisvlijt over verschillende landen verspreid geraakt.

Gemeenteviss en regeringsvarkens

Voedselvoorziening in Utrecht 1914 - 1918

Utrechters, vooral de armeren onder hen, kregen net als de burgers van andere plaatsen tijdens de Eerste Wereldoorlog te maken met stijgende voedselprijzen, levensmiddelen-schaarste, brandstoftekorten en honger. Met steun van de rijksoverheid kon de gemeente allerlei eigen voorzieningen treffen. In Utrecht leidde dat onder andere tot schoolmaaltijden, gemeentelijke viskramen, (mislukte) moestuinen en een Centrale Keuken waar het na een slechte start uiteindelijk storm liep.

Annie van der Velden

Docent geschiedenis aan het Rijnlands Lyceum
Oegstgeest en aan GSG Leo Vroman te Gouda.

Levensmiddelenwet en Distributiewet

Bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914 sloegen in heel het land mensen aan het hamsteren. Minister M.W.F. Treub van Landbouw, Nijverheid en Handel nam hier vrij snel maatregelen tegen. Die waren alleen bestemd voor de korte termijn. Treub bracht al in augustus 1914 de Levensmiddelenwet tot stand om prijsopdrijving te voorkomen en de uitvoer van voedsel te beperken. De wet bood de overheid de mogelijkheid om sommige goederen als 'regeringsgoederen' aan te wijzen die de gemeenten vervolgens tegen lage prijzen aan de bevolking konden verkopen. Daarnaast mocht de burgemeester ook levensmiddelen in beslag laten nemen en kon hij maximumprijzen instellen.

De Levensmiddelenwet werkte goed en na de eerste maanden werd het relatief rustig: er was nog voldoende voedsel en de oorlog leek aan Nederland voorbij te trekken. Wel stelde de regering een aantal exportbeperkingen in zoals in oktober 1914 een uitvoerverbod voor het volksvoedsel aardappels. Daarnaast moest het kabinet-Cort van der Linden, dat de neutraliteit van Nederland

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
100																									27
99																									28
98																									29
97																									30
96																									31
95																									32
94																									33
93																									34
92																									35
91																									36
90																									37
89																									38
88																									39
87																									40
86																									41
85																									42
84																									43
83																									44
82																									45
81																									46
80																									47
79																									48
78																									49
77																									50
76	75	74	73	72	71	70	69	68	67	66	65	64	63	62	61	60	59	58	57	56	55	54	53	52	51

GEMEENTE UTRECHT.

WINKELKAART.

VISCHKRAAM
No. 1295

Het Levensmiddelenkantoor heeft

G. Martinus
wonende *Coornhoutskaat* No. 9.

wiens gezin bestaat uit *Leen* personen, ingeschreven voor:

Vleesch bij *Schouten* wonende *Coornhoutskaat*

Aardappelen bij *id.* *id.*

Groenten bij *id.* *id.*

Melk bij *v. d. Heide* *Amsterdamscheweg*

Boter bij *id.* *id.*

Margarine (MELANGE) bij *id.* *id.*

Kaas bij *v. d. Heide* *id.*

Suiker bij *id.* *id.*

Kruidenierswaren bij *id.* *id.*

UTRECHT, September 1918.

De Directeur van het Levensmiddelenkantoor der Gemeente Utrecht.

STRIKT PERSOONLIJK. Zorgvuldig bewaren.
Duplicaten worden niet afgegeven.
Op verzoek aan de controleurs en aan de winkeliers te vertoonen.

G. G. B. de Heide

Gemeentelijke Winkelkaart,
september 1918.

□ HUA, LOSSE AANWINSTEN GEMEENTELIJKE
ARCHIEFDIENST UTRECHT

wilde handhaven, ook op voedselgebied manoeuvreren tussen de oorlogvoerende mogendheden in Europa. Zowel Duitsland als het Verenigd Koninkrijk eiste dat er voedsel werd uitgevoerd naar hun respectievelijke havens. Als

Nederland echter exporteerde naar Duitsland, kreeg het dreigende taal vanuit Londen te horen en als het uitvoerde naar Engeland kwamen er dreigementen vanuit Berlijn. Tegelijkertijd waren de Limburgse mijnen niet groot genoeg om heel Nederland van kolen te voorzien. Daarom werden er vanuit Duitsland kolen geïmporteerd in ruil voor voedsel.

Toch bleek de Levensmiddelenwet niet optimaal. Voorjaar 1916 introduceerde de nieuwe minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, F.E. Posthuma, de *Distributiewet* die hij meteen aanpaste na de voedseloproeren in juni en juli in Rotterdam en andere steden. Toen betrof het protest vooral de hoge voedselprijzen. In de volgende twee jaar veroorzaakten boze burgers voedselrellen naar aanleiding van de tekorten aan aardappelen (1917, met name in Amsterdam) en brood (1918). Er ontstond een tekort aan aardappels doordat de oude aardappels op waren en de nieuwe slechts mondjesmaat geoogst konden worden. Bovendien lagen de prijzen in het algemeen erg hoog.

Duikbotenoorlog

Het tekort aan voedsel, waarvan in 1916 nog nauwelijks sprake was, liep in 1917 snel op door de internationale ontwikkelingen. Op 1 februari 1917 kondigde Duitse generaal Ludendorff een onbeperkte duikbotenoorlog af waardoor ook Nederlandse koopvaardijschepen steeds meer gevaar liepen om tot zinken gebracht te worden. De overzeese handel kwam vrijwel stil te liggen.

Bovendien nam de Amerikaanse regering een groot deel van de Nederlandse koopvaardijvloot in beslag toen de Verenigde Staten in april 1917 gingen deelnemen aan het conflict. Die maatregel maakte de invoer van broodgranen, veevoer en kunstmest vanuit de V.S. vrijwel onmogelijk. Dat leidde weer tot een landelijk verbod op het bakken van witbrood (behalve voor zieken en zwakken). Bruinbrood was voedzamer en het bereiden vergde minder tarwe. De snelle invoering van broodkaarten moest leiden tot een eerlijke verdeling van het brood onder de bevolking. Door al deze ontwikkelingen liep de staatsschuld in 1918 op tot 2,5 miljard gulden, een enorm bedrag voor die tijd.

De Distributiewet vergrootte de verantwoordelijkheid van de gemeenten voor de voedseldistributie. Die kochten partijen voedsel op om die onder de bevolking tegen een lage prijs te verspreiden. Op die manier bleef de hon-

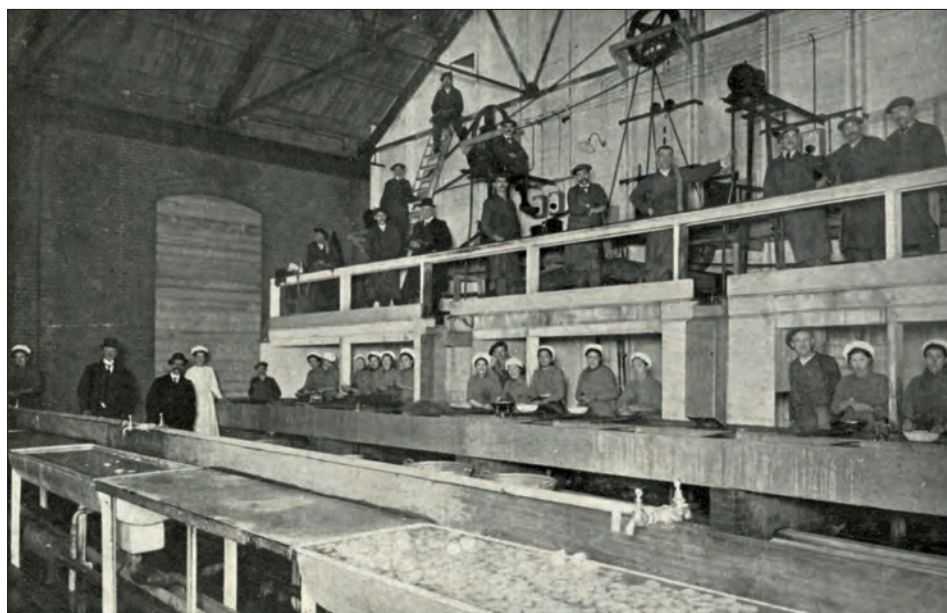
ger beperkt en stond die in geen verhouding tot wat de situatie tijdens de Hongerwinter van 1944 op 1945. Toch was de bevolking ook aan het eind van de Eerste Wereldoorlog danig verzwakt.

Schoolvoeding in Utrecht

De Utrechtse burgemeester, de liberaal J.P. Fockema Andreae, wilde in de herfst van 1914 niet direct ingrijpen om de voedselsituatie te verbeteren. Tijdens de algemene

De Gemeentelijke Centrale Keuken aan het Sterrenbos. Lokaal voor de bewerking van groenten en aardappelen, 1918

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

beschouwingen in de gemeenteraad stelde de sociaaldemocraat J. van Leeuwen voor dat de gemeente zich actief ging bemoeien met de voedselvoorziening in de stad. De burgemeester wilde echter de bestaande economische verhoudingen in de stad in tact laten en greep dus niet. De discussie was kenmerkend voor de sfeer in de gemeenteraad: de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) stond tegenover het college van B&W en de Liberalen.

Een onderdeel van de gemeentelijke voedselvoorziening was de schoolvoeding waar al voor de oorlog mee gestart was. Die was bedoeld voor de armste delen van de bevolking en er gold een inkomensgrens om daarvoor in aanmerking te komen. De schoolvoeding bestond uit een warme maaltijd tussen de middag voor leerlingen van de fröbelschool (kleuterschool) en de lagere school. De maatregel was bedoeld om ouders te stimuleren hun kinderen naar school te sturen en vormde zo een ondersteuning van de in 1901 ingevoerde leerplicht. De SDAP en de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) wilden al in 1914 dat de schoolvoeding werd uitgebreid en in plaats van half november twee maanden eerder zou starten. Het college van B&W ging daarmee akkoord en breidde later onder druk van dezelfde partijen de schoolvoeding steeds verder uit toen zich voedselproblemen voordeden.

Gemeenteviss en regeringsvarkens

Tot de voedselcrisis van 1917 werden de maatregelen van B&W niet ingegeven door een voedseltekort maar door de gestegen voedselprijzen waardoor de armen onmogelijk alle monden in hun gezin voldoende konden vullen. In juni 1915 startte de gemeente met de verkoop van vis tegen gereduceerde prijzen in speciale viskramen. Vis gold als goedkope vervanging van vlees waaraan inmiddels een tekort was.

Vanuit de gemeenteraad rees hevig protest. Volgens het gemeenteraadslid G. Serton, die zijn achterban in de middenstand had, gingen de visverkopers aan de gemeentelijke vishandel ten onder. Bovendien zou de vis niet bij de beoogde doelgroep terecht komen gezien de dienstmeisjes van rijke dames die in de rij stonden voor de goedkope vis.

In hetzelfde jaar kwamen er 'regeringsvarkens' op de markt. Deze werden in de gemeentelijke slachtplaats geslacht en daarna voor een gereduceerd tarief op de markt gebracht. Daarnaast startte de eerder genoemde brooddistributie door middel van

broodkaarten. Toch bleken al deze maatregelen niet genoeg en in maart 1916 besloot het college van B&W over te gaan tot de invoering van levensmiddelenkaarten. Eerst ging een beperkt aantal levensmiddelen op de bon zoals brood, vlees, vet en zuivel, maar naarmate de oorlog langer duurde, groeide de lijst met producten op deze levensmiddelenkaarten.

Het ging steeds om ad-hocmaatregelen en er was geen langetermijnvisie hoe het voedsel onder de bevolking te verdelen. Het belangrijkste in de distributie was het uitschakelen van de groothandel, waardoor de prijzen lager bleven. De winkeliers moesten bijhouden aan wie ze de producten verkochten en de lijsten gingen dan weer terug naar de gemeente. Dit systeem bleek in de loop der tijd te ingewikkeld en in plaats daarvan deelde de gemeente ieder gezin vaste winkeliers toe. Bij hen moesten zij vanaf februari 1917 hun producten met distributiebonnen kopen.

Moestuinen en aardappelvelden

In 1917 werd de nood steeds hoger in de stad Utrecht. De gemeente kwam met een aantal draconische maatregelen. Ze wilde een deel van de parken en braakliggend terrein in de stad beschikbaar stellen om moestuinen voor de bevolking in te richten. Daarvoor werden onder andere het plantsoen in het Wilhelminapark en een gebied bij de Blauwkapelseweg klaargemaakt. Er was echter niet genoeg animo voor, waarop de gemeente besloot om het gebied bij de Blauwkapelseweg te gebruiken als gemeentelijk aardappelrooiveld. Een andere opmerkelijke actie van de gemeente was de aankoop van een aantal varkens om vet te mesten en mee te fokken. Gevolg was dat Utrecht langer dan andere grote steden vlees ter beschikking had voor zijn bevolking.

Levensmiddelenbons en Spijslijst	
Centrale Keuken.	
In het tijdvak van 14 tot en met 20 November zijn de navolgende artikelen in de daarbij vermelde hoeveelheden verkrijgbaar:	
Op Bon no. 40 1 ons Rijst.	
" " " 41 1/2 ons Gort of 1 portie Karnemelkschepap uit de Centrale Keuken	
" " " 42 1 ons Vet.	
" " " 43 1/2 ons Zeep.	
" " " 44 1 K.G. Aardappelen of 1 portie stampot van Snijboonen uit de Centrale Keuken.	
" " " 45 1 " Aardappelen of een portie stampot van Zuurkool uit de Centrale Keuken.	
" " " 46 1 " Aardappelen.	
" " " 47 1 " Aardappelen of een portie Hutspot uit de Centrale Keuken.	
" " " 48 1 ons Groene Erwten.	
Bovendien op bons No. 3, 8, 14 en 27 1 ons Zeep.	
De aandacht wordt er op gevestigd, dat losse bons ongeldig zijn.	
Op de hierna te noemen dagen zijn per persoon de daarachter vermelde spijzen uit de Centrale Keuken verkrijgbaar:	
Woensdag 14 Nov. 1 portie stampot van Snijboonen tegen inneming van bon No. 44 (zie hierboven).	
Donderdag 15 Nov. 1 portie Roode Kool.	
Vrijdag 16 Nov. 1 portie Karnemelkschepap tegen inneming van bon No. 41 (zie hierboven).	
Zaterdag 17 Nov. 1 portie stampot van Zuurkool tegen inneming van bon No. 45 (zie hierboven).	
Maandag 19 Nov. 1 portie Groentesoep met vleesch en rijst.	
Dinsdag 20 Nov. 1 portie Hutspot tegen inneming van bon No. 47 (zie hierboven).	
Eventuele wijzigingen in deze spijslijst tengevolge van buitengewone omstandigheden moeten worden voorbehouden.	
Er zijn weekkaarten verkrijgbaar voor 6 x 12 ct. = 72 cent of dagkaarten voor 12 1/2 ct. per stuk.	
De weekkaarten, geldig voor 6 werkdagen (van Woensdag tot en met Dinsdag), zijn des Zaterdags van 3 tot 5 uur verkrijgbaar aan de hierna te noemen distributieplaatsen; de dagkaarten van 11 tot 1 uur op dezelfde plaatsen, twee dagen vóór men van het eten wenschte te betrekken. De distributieplaatsen zijn:	
I. School Pieter Bothstraat.	VI. Vakschool v.d. Typographie (voorl.)
II. School Kanaalstraat.	VII. School Koekoeksplein.
III. School Boorstraat.	VIII. School Poortstraat.
IV. Gemeente Slachtplaats (voorloopig).	IX. School Abstederdijk, hoek Minstr.
V. Militair Logement.	X. Centrale Keuken (Sterrenbosch).
Electrische Drukkerij L. E. BOSCH & ZOON.	

'Spijslijst' van de Gemeentelijke Centrale Keuken voor de periode 14-20 november 1917, met opgave van alle voedseldistributieplaatsen in de stad.

□ UIT: DE DISTRIBUTIE D.D. 10 NOVEMBER 1917.

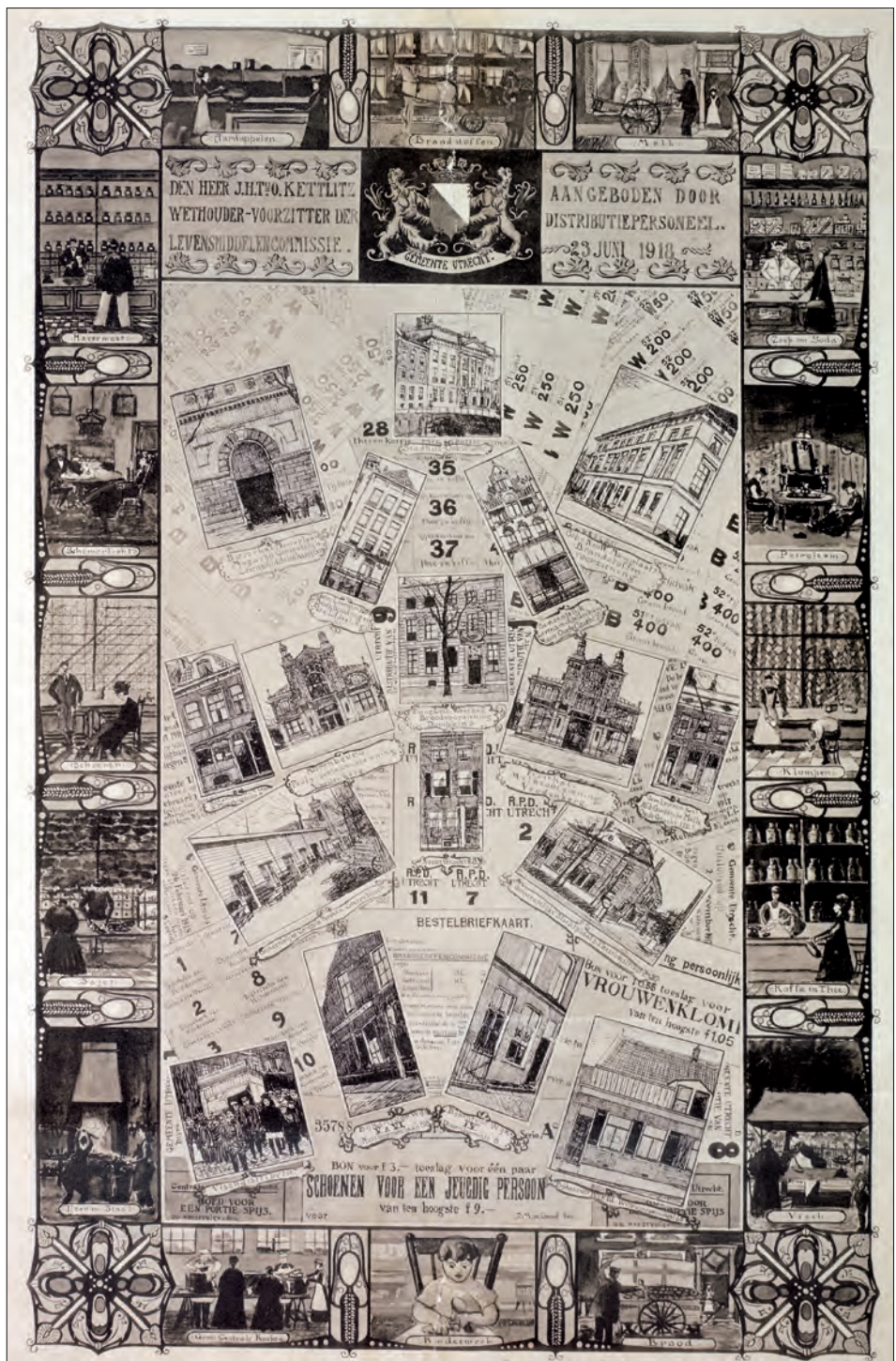
Vanaf eind augustus 1917 verscheen het weekblad *De Distributie*. Dat bevatte mededelingen over de levensmiddelenvoorziening bijvoorbeeld over de te verkrijgen vis bij de viskramen. Bewust koken stimuleerde de redactie door het opnemen van recepten voor kaas- en visgerechten (in plaats van vlees) en door fruit aan te bevelen als vervanger van groente. Onder de tips om brandstof te besparen vielen het gebruik van een hooikist waarin het voedsel langzaam kon garen, het op elkaar stapelen van pannen op het vuur (kost minder kolen), eerder op de avond eten (bespaart petroleum in de lampen) en 's avonds bezoeken van leeslokalen (in een warme ruimte een boek lezen). Op allerlei manieren probeerde de gemeente dus het gedrag van de Utrechtse bevolking te sturen.

Gelegenheidsprent met afbeeldingen van bonkaarten, distributieartikelen en gebouwen waar de distributie plaatsvond, aangeboden door het distributiepersoneel aan wethouder J.H.Th.O. Kettlitz, voorzitter van de Levensmiddelencommissie, 23 juni 1918.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Centrale Keuken

De gemeente had nog een andere belangrijke maatregel in petto om de voedselvoorziening op peil te houden: de Centrale Keuken. In mei 1917 werd er voor het eerst mee geëxperimenteerd. De warme maaltijden, die op een centrale locatie bereid waren, konden inwoners van de stad op verschillende plekken tegen gereduceerd tarief kopen. Het project beoogde zowel brandstof te besparen als burgers te voorzien van een voedzame maaltijd. Het was echter geen succes. De keuken sloot na enkele weken wegens gebrek aan belangstelling. De gemeente deed in het najaar een nieuwe poging en na diverse aankondigingen in *De Distributie* ging de keuken op 24 oktober van start. Daarnaast was een kleinere Middenstandskeuken waar de gegoede Utrechtse tegen een iets hogere prijs een kwalitatief betere maaltijd konden krijgen. Beide keukens trokken nu, door het toenemende gebrek aan brandstof en voedsel in de winkels, veel publiek. Het aantal porties in de Centrale Keuken kon oplopen tot meer dan 10.000. Het succes was zo groot dat die de vraag bijna niet meer aan kon. *De Distributie* bevatte iedere week het hele weekmenu. De dag tevoren moest je de maaltijd bestellen en de volgende dag kon je je portie in een speciaal isolerende etenssemmer ophalen. De Centrale Keuken werd in Utrecht veel later ingevoerd dan in steden als Amsterdam, maar de voorziening kwam zeker niet te laat. In het laatste oorlogsjaar kampte de Keuken met problemen. In het voorjaar werd vlees op het menu steeds schaarser en in de zomer was er zo weinig voedsel beschikbaar dat de Keuken tijdelijk moest sluiten. De Keuken heeft er naast de andere maatregelen zeker toe bijgedragen dat de Utrechtse burgers voldoende te eten hadden en minder brandstof gebruikten.

Bronnen en literatuur

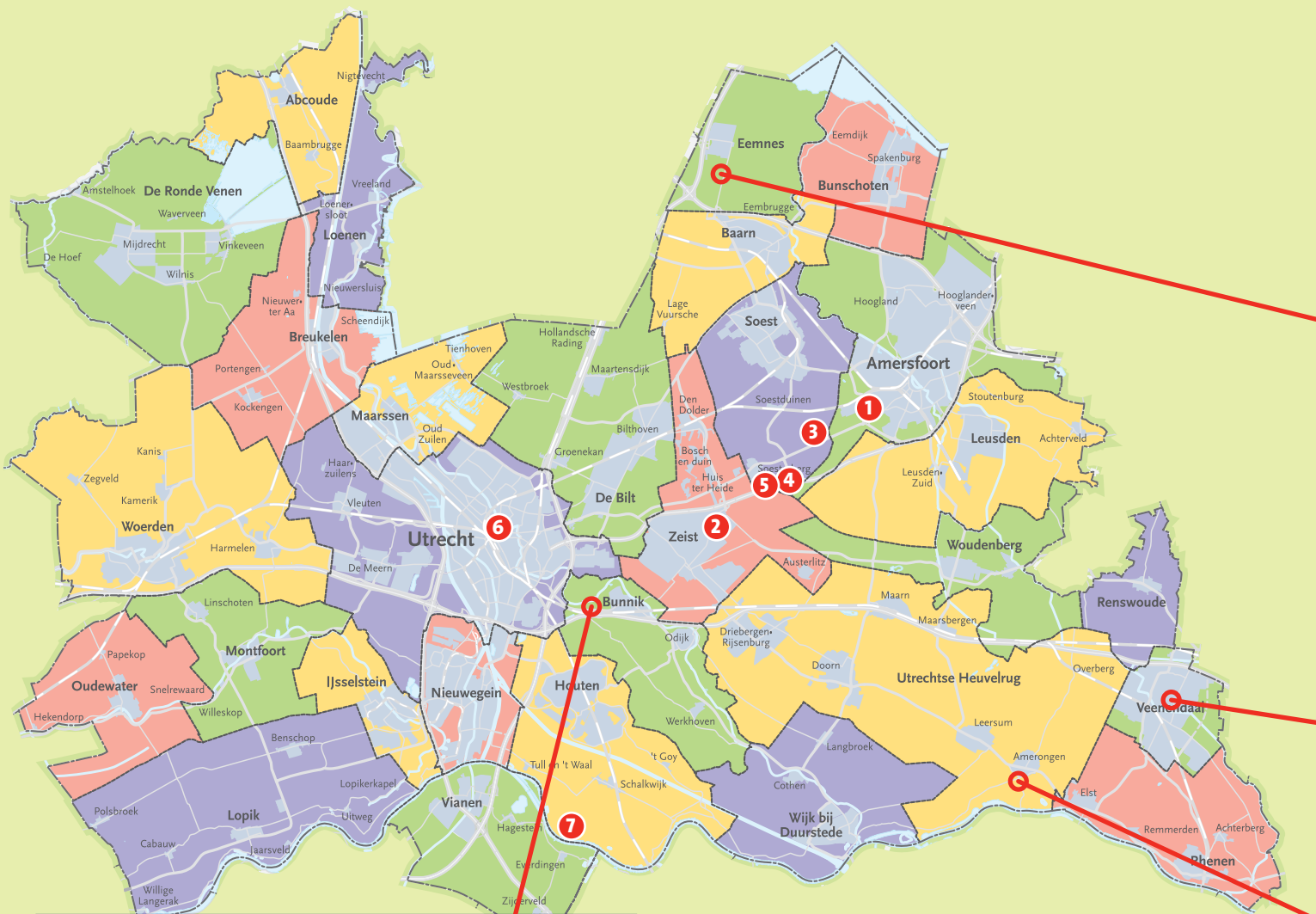
Het Utrechts Archief:

- Notulen gemeenteraad 1914-1914, inv. nr. 33, f. 15-19.
- Utrecht en de oorlogstoestand. Mededelingen betreffende levensmiddelenvoorziening I-V (Utrecht, 1915-1919).
- De Distributie in de gemeente Utrecht (Utrecht, 1917-1918).

Binneveld, Hans, e.a. (redactie), *Leven na de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001).
 Honcoop, P.F., *Eten in de gemeenteraad. De bemoeienis van de Utrechtse gemeenteraad tijdens W.O. I* (scriptie Geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht 1998).

Oord, Steffie van den, *Eeuwelingen. Levensverhalen van honderdjarigen in Nederland*. 9^e druk (Amsterdam 2004).
 www.parlement.com (Parlementair Documentatie Centrum, Universiteit Leiden).

Overzicht provincie Utrecht

Bunnik: groepsschuilplaatsen

Nog in 1918 is de zwakste plek in de Nieuw Hollandse Waterlinie, gelegen tussen fort Rhijnauwen en fort Vechten, (de Houtense Vlakte) versterkt met een indrukwekkende zwerm groepsschuilplaatsen gemaakt van gewapend beton. Ze hebben nooit dienst gedaan. Sinds april van dit jaar loopt het Bunkerpad dwars over het veld met deze schuilplaatsen. Ook bij andere forten, zoals Everdingen, werden in 1918 zulke schuilplaatsen gebouwd. Zie ook p. 144-147 en 152-155.

□ FOTO BETTINA VAN SANTEN

- 1 Amersfoort: Belgenmonument (zie p. 171)
- 2 Zeist: Villa Sonnevank (zie p. 168)
- 3 Soesterberg: Albertsdorp (zie p. 169)
- 4 Soesterberg: Onze Lieve Vrouwe Kerkhof (zie p. 170)
- 5 Soesterberg: Kamp van Zeist (zie p. 170)
- 6 Utrecht: diverse plaatsen (zie p. 176-178)
- 7 Fort Honswijk (zie p. 152-155)

Maurice van Lieshout (samenstelling)

Bijdragen: Geert Groenleer (Gemeentearchief Veenendaal), Bettina van Santen, Rom van der Schaaf (Historische Kring Eemnes).

Kaart: Provincie Utrecht

Eemnes: villa Wakkerendijk 44

In dit pand startte op 4 augustus 1917 onder de naam 'St.-Dominicusgesticht' een tehuis voor bejaarde Belgische vluchtelingen. De leiding was in handen van het bakkersechtpaar Verdonck, op de foto gezeten rechts en links van de aalmoezenier van de Belgen, pater Thomas van den Brink uit Laren. De kleurenfoto toont het pand in zijn huidige staat.

□ FOTO UIT THOMAS VAN DEN BRINK - DE BELGEN IN NEDERLAND TUDENS DE OORLOGSJAREN; HET GOOI EN WEMELDINGE [1918]

□ FOTO HISTORISCHE KRING EEMNES

Veenendaal: Teekenschool, Kerkewijk 69

Een van de vele gebouwen in de provincie waarin tijdens de oorlogsjaren Belgische vluchtelingen zijn opgevangen. Het gebouw diende vanaf 1913 voor het ambachtsonderwijs aan jongens.

□ FOTO GEMEENTEARCHIEF VEENENDAAL

Amerongen: kasteel Amerongen

Verblijfplaats van de Duitse keizer Wilhelm II die zich op 10 november 1918, één dag voor de Duitse capitulatie als balling aan de Nederlands-Duitse grens meldde. Na de Novemberrevolutie was hij op 9 november uit zijn ambt gezet. In 1920 verhuisde hij naar Huis Doorn waar hij bleef wonen tot zijn overlijden in 1941.

□ FOTO WIKIMEDIA COMMONS

Belgische vluchtelingen in

Tot de plaatsen in de provincie Utrecht die de meeste Belgische vluchtelingen opnamen, behoren Amersfoort, Soest en Zeist. De meeste plekken waar zij waren gehuisvest, zijn na al die jaren niet meer terug te vinden. Logisch, want het waren voornamelijk houten barakken. Toch herinneren in deze streek nog meerdere monumenten aan hun verblijf. Zoals een eenvoudig naambord. Maar ook een monumentaal gebouw, waar de Belgische koning en de Nederlandse koningin elkaar in 1938 ontmoetten.

Villa Sonnevance

□ FOTO GEMEENTEARCHIEF ZEIST

Zeist: Villa Sonnevance

In verband met de enorme vluchtelingenstroom ontving het gemeentebestuur van Zeist op 8 oktober een telegram van de Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht met de volgende inhoud: 'Wil onverwijld nagaan welke openbare handels- en andere gebouwen in uwe gemeente kunnen worden gebezigd voor tijdelijke onderbrenging Belgische vluchtelingen. Wil daarbij treden in overleg met eventueel steuncomité. Kosten onderbrenging voor rijksrekening. Minister acht gewenscht dat rustige elementen zooveel mogelijk ter plaatse worden geholpen en beraamd intusschen maatregelen om gelegenheid onderbrenging minder gewenschte elementen in kampen uit te breiden. Ik zal gaarne zoo mogelijk heden nog opgaaf ontvangen of plaats beschikbaar is en zoo ja voor hoeveel personen.' De gemeente antwoordde de commissaris plaats te hebben voor 200 vluchtelingen. Het werden er echter veel meer. Op 13 oktober waren er al 326 vluchtelingen ondergebracht.

Het lukte het gemeentebestuur binnen een dag de beschikking te krijgen over het gebouw Irene op de Slotlaan van de Hervormde Gemeente Zeist, een villa aan de 1e Hogeweg van H.A. van Baak, de zaal 'De Vereeniging' aan de Jagerlaan van J. van den Brink en lokalen in het verenigingsgebouw St. Joseph aan de Hortensialaan.

De eerste vluchtelingen arriveerden op zaterdagavond 10 oktober met de trein op het station in Zeist. Die groep van elf was eigenlijk niet voor Zeist bestemd maar voor Zeelst in Brabant! Nauwkeurig

Zeist, Soest en Amersfoort

werden van de vluchtelingen alle personalia, adressen en data van aankomst en vertrek vastgelegd. Op 13 oktober verbleven in Irene 109 personen, in de villa op de Hogeweg 24, in de zaal op de Jagerlaan 20, in het verenigingsgebouw op de Hortensialaan 73 en bij een groot aantal particulieren nog een honderdtal. De burgemeester telegrafeerde op 30 oktober aan de commissaris dat in Zeist nog 378 vluchtelingen verblijf hielden. Op 6 november was hun aantal gedaald tot 297 en 8 december waren het er nog maar zo'n 65. De overgeblevenen toonden weinig animo om naar België terug te keren. De voorzitter van het plaatselijk steuncomité liet zich in zijn verslag nogal negatief over hen uit.

De burgemeester drong er bij de commissaris op aan om de vluchtelingen die bijstand ontvingen, zo spoedig mogelijk over te brengen naar het vluchtelingenkamp te Ede. Op 24 maart 1915 vertrok een groep van 29 vluchtelingen daarheen. In verband met besmettelijke ziekten bleven nog twaalf vluchtelingen voorlopig achter, maar op 7 juni vertrok de laatste van hen.

Degenen die nog in Zeist woonden, konden in hun eigen levensonderhoud voorzien. Aan de werkzaamheden van het comité kwam hiermee eigenlijk een eind. Op verzoek van het gemeentebestuur werd het plaatselijk comité niet opgeheven.

Op particulier initiatief waren sinds 11 oktober 1914 29 vluchtelingen ondergebracht in villa Sonnevank aan de Boulevard 10, toen Schaerwijderparklaan geheten. Zij genoten verzorging van het bankiersechtpaar Cordes-Jansen. Voor 26 november van dat jaar keerden allen terug naar België. Veel gebouwen en huizen waar de vluchtelingen negentig jaar geleden werden opgevangen, bestaan niet meer. Sonnevank gelukkig wel.

Soesterberg: Albertsdorp

Albertsdorp. Deze naam staat op het bord bij de ingang van het bungalowpark De Meijerij aan de Amersfoortseweg 91 te Soesterberg. Het is het enige tastbare dat nog herinnert aan het gelijknamige opvangcentrum voor de gezinnen van Belgische geïnterneerde militairen in het Kamp van Zeist.

In de loop van 1915 kwamen steeds meer vrouwen van de geïnterneerden met hun kinderen vanuit België naar deze omgeving. Het aantal vluchtelingen in de provincie steeg van 3.380 op 1 januari 1915 naar 4.183 op 1 september van dat jaar. De logiesprijzen stegen schrikbarend en hun woonomstandigheden waren vaak belabberd. Om hun situatie te verbeteren liet de Nederlandse regering drie vrouwenkampen bouwen, te weten Albertsdorp, Elisabethdorp en Nieuwdorp. Albertsdorp lag op 1,5 kilometer van het Kamp van Zeist. Het bestond uit vijf grote woonbarakken, een schoolgebouw, een kerk, een wasinrichting, een badinrichting, een elektrische centrale, een naaischool en een barak voor het Rode Kruis. De eerste bewoners arriveerden op 15 februari 1916. Er konden ongeveer zeshonderd mensen wonen. Elk gezin had zijn eigen kamer. De wekelijkse huur bedroeg f 0,75. Water en licht was kosteloos. De vrouwen ontvingen f 0,35 per dag ondersteuning en f 0,20 per kind. Er was een werkplaats, zodat de vrouwen wat konden bijverdienen. De gehuwde geïnterneerden hadden toestem-

Ansicht van ingang Albertsdorp

□ COLLECTIE GEMEENTEARCHIEF ZEIST

Bord bij het bungalowpark De Meijerij

□ FOTO PIERRE RHOEN

ming om bij hun gezin in het Albertsdorp te gaan eten. Daarvoor ontvingen zij zelfs een vergoeding.

In Elisabethdorp, in december 1915 gereed gekomen, konden 1.800 personen wonen en Nieuwdorp, gebouwd in 1917, bood plaats aan 1.600 mensen. Die twee laatste vrouwenkampen lagen in Amersfoort.

Eind december 1918 vertrokken de laatste bewoners uit Albertsdorp. De inventaris werd op 20 februari 1919 openbaar verkocht en de Nederlandse Protestanten Bond werd eigenaar van de gebouwen. Na de Tweede Wereldoorlog werd het een kampeercentrum. De twee andere vrouwenkampen werden in 1919 afgebroken en de demontabele barakken werden naar België getransporteerd.

Soest: Kamp van Zeist

Bij het militaire Kamp van Zeist (op grondgebied van Soest), officieel Legerplaats bij Zeist geheten, werden in het najaar van 1914 voor de huisvesting van Belgische geïnterneerde militairen twee barakkenkampen opgericht; Kamp I en Kamp II. Een houten stad midden op de uitgestrekte hei. Op 2 november werd het eerste kamp door 6.000 soldaten betrokken. Het bestond uit 24 houten logiesbarakken. Het tweede barakkenkamp, dat 26 logiesbarakken telde, werd op 23 november door eveneens 6.000 soldaten bevolkt.

In het kader van de Nederlandse neutraliteitspolitiek heerste in het Kamp van Zeist een streng regiem. De kampbewoners waren ook ontevreden over de leefomstandigheden. De twee barakkenkampen waren omgeven door een omheining van prikkeldraad. De familieleden die op bezoek kwamen, stonden vaak uren onbeschut in weer en wind te wachten. De vrouwen werden gevisiteerd en streng gecontroleerd bij de ingang. Bij een opstand in het Kamp van Zeist op 3 december 1914 tegen deze omstandigheden werden acht soldaten doodgeschoten. Zij werden op 4 december begraven op de r.-k. begraafplaats te Soesterberg (3^e klas).

Er is niets meer wat herinnert aan de plaats waar de barakkenkampen stonden. Precies op het stuk grond waar Kamp I zich bevond, vinden we nu een knooppunt van de A28 met de afslag Soesterberg. Vanwege het belang van de interneringskampen verdienen ze toch een plaats in dit overzicht.

Soesterberg: O.L. Vrouwe Kerkhof

Op het Onze Lieve Vrouwe Kerkhof aan de Kerklaan in Soesterberg staat een monumentaal grafmonument met het opschrift: *Aux | refugies francais | morts aux Pays-Bas | 1914-1918.*

In het Kamp van Zeist waren van 25 oktober 1918 tot medio januari 1919 Franse vluchtelingen ondergebracht (de Belgen waren inmiddels vertrokken). Zij waren onder moeilijke omstandigheden, soms zelfs te voet, vanuit Noord-Frankrijk naar Nederland gereisd. Tot ongeveer eind december waren er gemiddeld 5.000 Fransen in het kamp in leeftijd variërend van 0 tot ouder dan 80 jaar. Daarna werd het aantal dagelijks kleiner. Gedurende die twee en een halve maand overleden 104 personen van de kampbevolking. Volgens het fundatieboek van de r.-k. parochie van de H. Carolus Borromeus te Soesterberg werden zij op parochiekerkhof aan de Kerklaan begraven.

De Franse regering heeft in 1935 een stuk grond van ongeveer 200 m² op de parochiële begraafplaats aangekocht om de op verschillende plaatsen in Nederland, onder andere te Apeldoorn, Kampen, Wageningen en Zwolle, overleden en begraven Franse vluchtelingen

Het Franse grafmonument

Het Belgenmonument

□ FOTO CEES VAN LEEUWEN | ARCHIEF EEMLAND

en geïnterneerden in een gemeenschappelijk graf te kunnen herbe-graven. Op 21 juli 1935 werden de stoffelijke resten van de 98 (in 1935 wordt gesproken over 102) vluchtelingen bijgezet. In oktober van dat jaar werd het monumentale grafmonument geplaatst.

Amersfoort: Het Belgenmonument

Aan de Daam Fockemalaan in Amersfoort staat in een open plek in het bos, op het hoogste punt van de Amersfoortse Berg (45 meter boven NAP), het imposante Belgenmonument.

Op 3 oktober 1916 nam de 'Centrale Commissie der Werkscholen van geïnterneerde Belgen in Nederland', bestaande uit Omer Buyse, de initiatiefnemer, Jules Francqui, Kamiel Huysmans en Vicomte Simonis het besluit een monument op te richten. Twee dagen later schreven deze mannen aan B&W van Amersfoort: 'dat de commissie zou willen bouwen een monument, als dankbetuiging jegens de Nederlandsche overheid en de natie, voor al hetgeen gedaan is geworden tot welzijn der geïnterneerden en hunne gezinnen. De bedoeling is dit monument op het gebied uwer stad op te richten [...] tusschen de Utrechtsenweg en de Fockemalaan, vanwaar het van alle zijden zichtbaar zou zijn en zich boven het landschap zou profileren.'

Vijf dagen later ging de gemeenteraad akkoord met het voorstel: '1. bovengenoemd gedenkteken onder dankbetuiging te aanvaarden onder voorwaarde dat het onderhoud na de overdracht ten laste van de gemeente komt; 2. de voor de stichting van het gedenkteken benodigden grond [...] kosteloos beschikbaar te stellen, blijvende gemeente eigendom.'

Het monument werd ontworpen door de Belgische architect Huib Hoste (1881-1957). Hij woonde al sinds 12 september 1914 in Bosch en Duin. Hoste werd beïnvloed door de moderne architectuur van Nederlandse architecten als Berlage, De Bazel en Kromhout. Het terrein ontwierp hij in samenwerking met de eveneens in Nederland verblijvende Belgische tuinarchitect Louis Van der Swaelmen (1883-1929). Het beeldhouwwerk en de glas-in-loodramen zijn een ontwerp van de Nederlandse beeldhouwer Hildo Krop (1884-1970), de Zwitserse beeldhouwer en glasschilder François Gos (1880-1942) en de Belgische schilder Gustaaf De Smet (1877-1943). Het

werk werd uitgevoerd door geïnterneerde Belgische soldaten, die leerlingen waren van de Werkscholen van het Kamp van Zeist en het kamp te Harderwijk.

Het monument bestaat uit een hoofdgebouw en een muur. De afstand hiertussen bedraagt 60 meter. Het hoofdgebouw is circa 18 meter breed en bestaat uit drie verticale pylonen met een hoogte van circa 12 en 14 meter. Bij het monument ligt een fraai aangelegde tuin. Het ontwerp van de tuin is aangepast aan de architectuur, de sfeer en het karakter van het monument.

De overdracht aan de gemeente had pas plaats op 22 november 1938. Dat was het gevolg van de gespannen verhouding tussen België en Nederland na de Eerste Wereldoorlog (in België en elders de Grote Oorlog genoemd).

Het Belgenmonument werd in de jaren 1955-1957 grondig gerestaureerd en de tuin werd enkele jaren geleden renoveerd. Op de middelste pyloon werd in 1967 een carillon geplaatst, dat dienst doet als oefenbeiaard van de Nederlandse Beiaardschool in Amersfoort.

Bronnen en literatuur

Gemeentearchief Zeist:

- Archief der gemeente Zeist, 1906-1945, inv.nrs. 2173-2176, 2389 en 2390.
- Topografisch-historische documentatie. Maatschappelijke zorg.
- Idem, Justitie.

Amersfoortsch Dagblad - De Eemlander, 1914-1919

Nieuwe Amersfoortsche Courant, 1914-1919

Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie. Gemeentewerken Amersfoort, nr. 16 (december 1988)

Polman-Lensink, W.E., *Onze Lieve Vrouwe Kerkhof te Soesterberg* (z.p. 2008)

www.forumeerstewereldoorlog.nl; geraadpleegd 1 september 2008

www.kgk-deinze.be; geraadpleegd 4 september 2008

G. W. Kernkamp (1864-1943), olieverf op doek door
Georg Rueter uit 1926

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT

A portrait painting of G. W. Kernkamp, an older man with grey hair and a serious expression, wearing a dark suit and a white ruffled cravat. The painting is on a light-colored background. In the top right corner, there is a signature in red ink that reads "Georg Rueter 1926".

Oorlog en wetenschap

De Utrechtse universiteit in de periode 1914 - 1918

Al was Nederland zelf dan niet in oorlog, toch heeft ook de academische wereld gevolgen ondervonden van de Eerste Wereldoorlog. Dat gold zeker voor de Utrechtse universiteit. Duitse professoren vertrokken, Belgische studenten kwamen en stellingen werden betrokken in enkele heftige internationale discussies.

Een belangrijk kenmerk van de beoefening van de wetenschappen sinds de 19e eeuw is de internationalisering. Vanaf circa 1850 groeide niet alleen het aantal publicaties in vreemde talen, maar ook het aantal persoonlijke contacten tussen geleerden in verschillende landen. Zij gingen bij elkaar op bezoek in de klinieken en laboratoria en langzaamaan begon ook het systeem van internationale congressen een rol te spelen in de wetenschappen. Dat alles betekende dat de leden van de wetenschappelijke wereld beter op de hoogte waren van wat er in het buitenland speelde. Het gevolg was ook dat er steeds meer buitenlandse geleerden in Nederland - en ook in Utrecht - werden benoemd. Vooral in de geneeskunde en de natuurwetenschappen was dat het geval, vakgebieden die uiteraard qua thematiek veel minder aan landsgrenzen gebonden waren dan bijvoorbeeld de calvinistische theologie of de vaderlandse geschiedenis. Met name Duitse geleerden kwamen onze grens over. De Duitse wetenschap gold namelijk op bijna alle terreinen als het beste wat er te krijgen was. Je zou trouwens denken dat voor hen onze taal makkelijk te leren zou zijn, maar dat bleek toch wel problematisch te zijn. Juist in 1913 was er een discussie losgebarsten in *De Nieuwe Courant* over het feit dat de Duitse professoren in Nederland in het Duits college bleven geven.

Duitse professoren in Utrecht

Toen in 1914 de oorlog uitbrak waren er vier Duitse professoren werkzaam aan de Utrechtse universiteit. Voor drie van de vier had de oorlog soms directe consequenties. De farmacoloog Rudolf Magnus (1873-1927) bijvoorbeeld werd opgeroepen om als medisch officier te dienen in een militair hospitaal bij Heidelberg. Later moest hij naar Berlijn en naar het Oostfront om onderzoek te gaan doen naar militairen die blootgesteld waren aan een aanval met gasgranaten. Voor Magnus was de Duitse nederlaag in 1918 moeilijk te verteren.

Dat gold ook voor de hoogleraar mineralogie C.E.A. Wichmann (1851-1927) en voor de fysisch geograaf Karl Oestreich (1873-1947). Deze laatste kon door bemoeienis van de Nederlandse regering uit de actieve dienst blijven, maar dat wil niet zeggen dat Oestreich ook neutraal bleef. Hij heeft nooit de Nederlandse nationaliteit aangenomen en heeft de oorlog gebruikt om namens de *Gesellschaft für Erdkunde*

'Wielrijder van de Landstormafdeeling Utrechtsch Studentencorps 1914-1915'

□ UIT: UTRECHTSCH STUDENTEN-ALMANAK VOOR HET JAAR 1916 (UTRECHT Z.J.)

uit Berlijn op de Balkan rond te reizen, waar hij bij de autoriteiten als Duits staatsburger op een wetenschappelijke missie bijzondere bescherming kreeg. Overigens was dat nog wel zo gevaarlijk dat Oestreich een pistool op zak had dat hij ook een paar keer heeft moeten gebruiken.

'Oude-wijvenpraatjes'

De schaarste die door de oorlog ontstond had op den duur gevolgen voor het universitaire onderwijs en onderzoek. Zo was het soms moeilijk aan bepaalde grondstoffen te komen die nodig waren bij het onderzoek. Verder werd de verwarming 's winters teruggeschakeld of zelfs helemaal uit gezet. Een verzoek van de rector magnificus om voor de professoren net als voor artsen en advocaten een uitzondering te scheppen op de distributiemaatregelen werd door de overheid afgewezen.

Maar ook in minder direct opzicht speelde de oorlog een rol. De meningen bleken - ook binnen de universiteit - nogal verdeeld over de vraag wie schuld had aan de oorlog. Daarover werd in kranten en tijdschriften stevig gedebatteerd. Vooral de Utrechtse historicus G.W. Kernkamp (1864-1943) had daarover uitgesproken meningen. Tegen de algemene opinie in legde hij de schuld vrijwel uitsluitend bij Duitsland.

Om de opvattingen uit die tijd te begrijpen moeten we de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog vergeten, omdat die onze blik op Duitsland vertroebelen. In 1914 was

Belgische militaire studenten in Utrecht. De locatie is mogelijk de achtertuin van het huis van professor Ernest Cohen, die in 1916 rector magnificus werd

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT

een meerderheid van de Nederlandse bevolking sterk pro-Duits en anti-Engels, omdat het de Engelsen nog steeds kwalijk werd genomen dat zij oorlog gevoerd hadden tegen de Zuid-Afrikaanse Boeren. Zij waren de uitvinders van het interneringskamp - 'concentration camps' werden die genoemd - waar zoveel Boeren onder hadden geleden. De populariteit van de Boeren en hun leider Paul Kruger was zo groot in Nederland, omdat zij werden gezien als stamverwanten. Vandaar dat de Engelsen absoluut niet goed lagen. Kernkamp haalde zich de woede van velen op de hals, omdat hij gedurende de hele oorlog in wekelijkse artikelen in de *Groene Amsterdammer* en in maandoverzichten in *Vragen des Tijds* de oorlogshandelingen volgde en daarbij stelling nam tegen Duitsland. De Duitsers hadden volgens Kernkamp de mond vol van *Kultur*, maar wat zij brachten was barbarij en vernietiging. Hij verwierp dan ook het beruchte pamflet van een groep van 93 vooraanstaande Duitse geleerden dat op 4 oktober 1914 was gepubliceerd. Daarin verdedigden zij de Duitse politiek en de militaire opmars. Kernkamp kon begrijpen dat een Duitser, ook een

Duitse geleerde, het moeilijk vond om zijn eigen land de schuld te geven. Maar waarom, zo vroeg hij, was het nodig daarbij imperialistisch te zijn en zich te bedienen, niet van argumenten, maar van 'gezwets', van 'ordinaire scheldtaal' en van 'oude-wijvenpraatjes'?

Belgische studenten

Een van de argumenten die Kernkamp had om geen geloof te hechten aan de Duitse culturele missie was de verwoesting van de binnenstad van Leuven op 25 augustus 1914, waarbij ook de universiteit en de universiteitsbibliotheek met 300.000 boeken werden vernietigd. Mede door dit soort acties kwam een grote stroom vluchtelingen op gang. Velen keerden nog in hetzelfde jaar terug, maar zo'n honderdduizend bleven. Daar waren land- en fabrieksarbeiders bij die nauwelijks konden lezen of schrijven, maar ook hoogopgeleiden en studenten. Voor hen opende op 18 januari 1915 in Amersfoort de zogenaamde *Kleine Universiteit* haar deuren. Met name de Utrechtse bijzonder hoogleraar Jos. Schrijnen heeft hierin een belangrijke rol gespeeld. Schrijnen was in Utrecht benoemd door de katholieke St. Radboudstichting in afwachting van een eigen katholieke universiteit. Die zou in 1923 worden opgericht in Nijmegen en Schrijnen zou de eerste rector magnificus worden. Schrijnen had in Leuven klassieke letteren gestudeerd en waarschijnlijk heeft dat naast oprechte solidariteit een rol gespeeld in zijn inspanningen voor de Belgische vluchtelingen. De colleges werden verzorgd door gevluchte Belgische hoogleraren en door een aantal professoren van de Utrechtse universiteit. Toen in november van dat jaar de reismogelijkheden voor de vluchtelingen werden verruimd, konden de studenten naar een universiteitsstad van hun keuze.

Ook in Utrecht streek een groep studenten neer, die deels werd gehuisvest in het pand Parkstraat 35. Zij volgden grotendeels het normale onderwijs. Voor een ander deel volgden zij bijvoorbeeld colleges van de Gentse hoogleraar Jules Persijn (1878-1933), die door de rector was gevraagd colleges te geven in de vergelijkende literatuurgeschiedenis en in de Franse letterkunde. De Belgische studenten legden hun examens af voor gemengd Belgisch-Nederlandse commissies. De in Nederland behaalde diploma's werden na de oorlog geldig verklaard door de Belgische regering. Uiteindelijk zijn in Utrecht 82 diploma's uitgereikt.

Op 26 november 1918 - twee weken na de wapenstilstand - werden de studenten door de rector, op dat moment toevallig G.W. Kernkamp, uitgenodigd voor een afscheidswoord in de senaatszaal. Op hun beurt dankten de aanwezigen de Utrechtse universiteit voor de gastvrijheid, niet alleen verleend aan studenten, maar ook aan een hoogleraar als de psycholoog Albert Michotte uit Leuven die zijn onderzoek naar het meten van akoestische energie had kunnen voortzetten op het laboratorium van professor Zwaardemaker. Als dank voor en ter herinnering aan hun verblijf boden de studenten een gedenksteen aan, die tot op de dag van vandaag te vinden is in het Academiegebouw aan het Domplein.

Activisten of landverraders

Uit de toespraak van Kernkamp bleek overigens dat de oorlog dan wel officieel was afgelopen, maar dat de gevolgen

voorlopig nog wel zouden voortduren. Hij dankte de studenten namelijk voor de positie die zij hadden gekozen in het annexatiedebat. Direct na afloop van de oorlog had België immers, aanvankelijk met Engelse steun, geprobeerd een deel van Limburg en geheel Zeeuws-Vlaanderen voor zich op te eisen. Het argument was dat Nederland weliswaar neutraal was geweest, maar in de praktijk Duitsland had bevoordeeld. De in Utrecht studerende Belgen hadden in deze controversie blijkbaar de kant van Nederland gekozen en Kernkamp bedankte hen daarvoor.

De annexatiekwesitie liet zien dat de oorlog tot ingewikkelde situaties had geleid waar ook de Utrechtse universiteit mee te maken kreeg. Een van de grote problemen in de Belgische samenleving is de taalkwestie, een geschil dat België tot op de dag van vandaag verscheurt. Het is daarbij niet zozeer de tweetaligheid als zodanig, maar een wederzijds ressentiment dat al dateert van het ontstaan van de Belgische staat in 1831. Aan het begin van de 20e eeuw was de situatie nog steeds zo dat de taal van de elite het Frans was en dat mede om die reden de belangrijkste functies waren weggelegd voor Franstaligen. Zo was ook de universiteit van Gent - hoewel midden in Vlaanderen gelegen - een Franstalige universiteit. Van die situatie hebben de Duitse bezetters slim gebruik gemaakt.

In de eerste plaats zuiverden zij de universiteit van hoogleraren die hen niet goed gezind waren. Onder andere werd daarvan het slachtoffer de beroemde historicus Henri Pirenne (1862-1935). Pirenne werd naar Duitsland getransporteerd, waar hij als krijgsgevangene een deel van de oorlog doorbracht. Pirenne was trouwens goed bevriend met de ook elders in dit nummer besproken Utrechtse archivaris Sam. Muller Fzn. Deze bijzondere figuur wierp zich meteen op als tussenpersoon tussen Pirenne en diens eveneens gevangen zoons en een uitgebreide kring van mensen die belang stelden in het wel en wee van Pirenne en andere Belgische geleerden. Muller zamelde sigaren en sigaretten in, die hij in grote hoeveelheden naar Duitsland stuurde. Verder onderhield hij vaak in een soort geheimschrift het contact met België, wat nodig was vanwege de censuur op de post. Die correspondentie was soms in het Latijn, waarbij onder het mom van wetenschappelijke vragen over een zogenaamd middeleeuwse tekst allerlei informatie werd uitgewisseld.

De Duitsers probeerden echter niet alleen de Gentse universiteit te zuiveren van tegenstanders, maar probeerden deze ook te vernederlandsen. Daartoe werden enkele zittende hoogleraren uitgenodigd, maar ook mensen met een sterk Vlaams-nationalistische inslag. De genoemde Jules Persijn bijvoorbeeld had nog even geaarzeld of hij het zou aannemen, maar had er ten slotte van afgezien. Degenen die wel collaboreerden 'voor de goede zaak' en bijvoorbeeld dergelijke leeropdrachten aanvaardden werden 'activisten' genoemd. Na de oorlog werden zij echter beschouwd als landverraders. Een van hen was de zeer getalenteerde natuurkundige Marcel Minnaert (1893-1970). Deze had in 1915 een jaar in Leiden gestudeerd bij Ehrenfest en was in 1916 bij zijn terugkeer gevraagd docent te worden aan de vernederlandsde universiteit van Gent. Minnaert hapte toe. In 1918 begreep hij bijtijds dat hij gevaar liep en vluchtte

Gedenkstee ter herinnering aan de Belgische studenten 1915-1918, geplaatst op de eerste verdieping van het Academiegebouw

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

met zijn moeder naar Nederland. Hij werd bij verstek veroordeeld tot 15 jaar dwangarbeid. Minnaert vond echter al snel onderdak in het laboratorium van de natuurkundige prof. W.H. Julius in Utrecht, die hem het pad van de sterrenkunde wees. Uiteindelijk bracht Minnaert het in 1937 tot hoogleraar in de sterrenkunde in Utrecht, waar hij ook wereldfaam verwierf. Zijn naam werd vereeuwigd in het gebouw voor natuurkunde in de Uithof.

Wederzijdse haat

Het was duidelijk dat de Eerste Wereldoorlog niet alleen bijna tien miljoen doden had gekost, maar dat er in Europa ook een enorme wederzijdse haat was ontstaan. Ook de wetenschappelijke wereld was daar niet vrij van. Met name de Belgische en Franse geleerden wilden niets meer met Duitsland te maken hebben en bepleitten dat de Duitse collega's de toegang werd ontzegd tot de grote tijdschriften en congressen. Dat was een van de manieren om het Duitse volk te laten boeten. Het waren vanaf het begin van de jaren twintig met name de Nederlandse en in het bijzonder een aantal Utrechtse hoogleraren zoals H.R. Kruyt en F.A.F.C. Went die - uiteindelijk met enig succes - hebben geprobeerd de Duitsers weer terug in het internationale circuit te krijgen. Heel Europa hebben zij afgereisd om te praten en te pleiten. Ook dat was een gevolg van de oorlog. De Eerste Wereldoorlog heeft in Nederland niet die verwoestende werking gehad zoals in de buurlanden, maar heeft toch op verschillende manieren de Utrechtse academische wereld beroerd. En zonder die oorlog zou de Uithof nooit dat wonderlijke Minnaertgebouw gekregen hebben.

Literatuur

- Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht, 1914-1919*
 Kruishoop, J.B.C. e.a. (redactie), *Vluchten voor de Grote Oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918* (Amsterdam 1988)
 Lyon, Bryce Henri Pirenne. *A biographical and intellectual study* (Gent 1974)
 Magnus, Otto, *Rudolf Magnus. Physiologist and Pharmacologist* (Amsterdam 2002)
 Molenaar, Leo, *De rok van het universum: Marcel Minnaert astrofysicus 1893-1970* (Amsterdam 2003)

Overzicht stad Utrecht

1. Tweede Daalsedijk: Spoorloodsen

Een locatie waar grote aantallen Belgische vluchtelingen onder dak werden gebracht, waren de loodsen van de Staatsspoorwegen aan de Daalse Dijk. Eind oktober telden deze loodsen tezamen 236 vluchtelingen.² Op de foto een groep vluchtelingen kort na aankomst in de Centrale Werkplaats B.

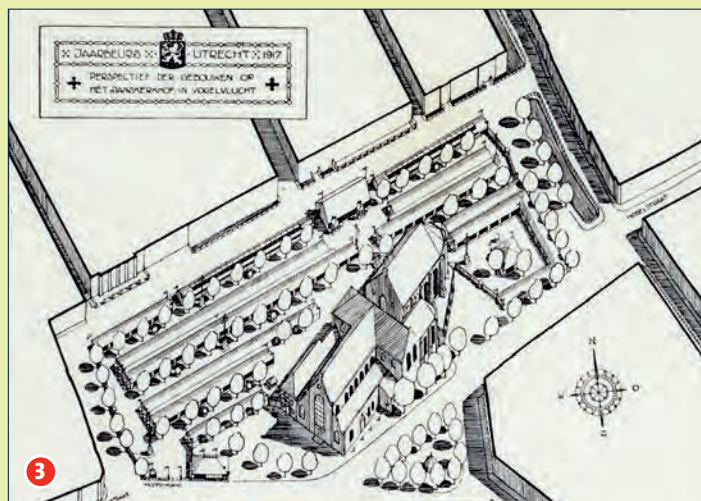

2. Vredenburg: kermis

De Eerste Wereldoorlog betekende de doodklap voor de Utrechtse kermis die eeuwenlang in de julimaand op het Vredenburg werd gehouden. In 1915 verbood het gemeentebestuur het houden van de kermis vanwege de oorlogsomstandigheden. Na een handtekeningenactie keerde hij in 1926 terug op het Vredenburg en de Neude, zij het in beperkte vorm. Twee jaar later, toen ook de paarden- en de rundermarkten op het Vredenburg moesten wijken voor het nieuwe Jaarbeursgebouw, viel het doek voor de kermis echter definitief.³ Op de foto de kermis op het Vredenburg in 1908.

3. Vredenburg en Janskerkhof: Jaarbeurs

Van 26 februari tot 10 maart 1917 werd in Utrecht de eerste Jaarbeurs gehouden. Naar het voorbeeld van de Leipziger Messe zou de Utrechtse Jaarbeurs het Nederlandse bedrijfsleven een podium moeten bieden om zijn producten te presenteren en contacten te leggen. Daar bleek in de oorlogsperiode extra behoefte aan: met 690 deelnemende firma's was de eerste Jaarbeurs een groot succes. Zowel het Vredenburg als het Janskerkhof waren volledig met houten gebouwen bezet. Al drie jaar later legde prinses Juliana de eerste steen voor de bouw van een vast Jaarbeursgebouw.⁴

4. Lange Nieuwstraat: Catharijneconvent

Het Catharijneconvent, tegenwoordig museumgebouw, was na 1811 in gebruik als Militair Logement: een kazerne voor doortrekkende soldaten. Bij de mobilisatie van 1914 werden hier vele soldaten ingekwartierd die na twee maanden alweer plaats maakten voor nieuwe bewoners. Van 10 oktober 1914 tot 1 mei 1915 werd hier een aanzienlijk deel van de in de stad Utrecht verblijvende Belgische vluchtelingen (meer dan 200) ondergebracht. In 1917-1918 deed het gebouw dienst als een van de distributieplaatsen voor de voedselverstreking van de Centrale Keuken. De foto laat zien hoe minderbedeelden voedsel krijgen in de zuidelijke kloostergang van het Catharijneconvent, 1917.

5. Tolsteegbrug: gedenkteken

Honderd jaar lang werd in Utrecht op 28 november Kozakkendag gevierd ter nagedachtenis aan de bevrijding van de Franse overheersing door de Kozakken in 1813. Bij het eeuwfeest in 1913 werd het plan gelanceerd voor de oprichting van een groot monument in het Wilhelminapark maar zover is het nooit gekomen. Wel namen de bewoners van Buiten Tolsteeg het initiatief tot een gedenkteken aan de Tolsteegbrug, de plaats waarlangs de Fransen in 1813 de stad hadden verlaten. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd de herdenking niet langer in overeenstemming met de Nederlandse neutraliteitspolitiek geacht en kwam er in Utrecht een einde aan de viering van Kozakkendag. Voor een plechtige onthulling van het monument aan de Tolsteegbrug was toen geen plaats meer. Op 8 oktober 1914 gebeurde dat toch maar volgens het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 'héél stil, haast stiekem' zonder dat de pers op de hoogte was gesteld. Vanwege de bouw van het politiebureau aan de Tolsteegbrug is het gedenkteken in 1928 verplaatst naar zijn huidige plaats aan de overkant.⁵

6. Catharijnesingel: HGB III

Als gevolg van de fusie tussen de Staatspoorwegmaatschappij en de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij in 1917 moest in Utrecht een nieuw hoofdkantoor worden gebouwd voor 1.600 werknemers. De opdracht ging naar ingenieur G.W. van Heukelom, wiens ontwerp in april 1918 gerealiseerd werd met de bouw van het nieuw Hoofdgebouw, beter bekend als HGB III of de Inktpot. Om ondanks de schaarste aan brandstof en bouwmaterialen verzekerd te zijn van voldoende bakstenen 'vorderde' Van Heukelom twee steenfa-

Kaj van Vliet (samenstelling)¹

Foto's: HUA Collectie Beeldmateriaal (1-4, 6, 9-11), Maurice van Lieshout (5, 8) en Bettina van Santen (7). Kaart: Maarten Slooves.

brieken in Schijndel en Houten die uitsluitend nog voor de Spoorwegen zouden bakken zolang hun ovens konden worden gestookt met de cokes uit de locomotiefsintels van diezelfde Spoorwegen. In Den Haag lobbyde hij voor extra rantsoenen steenkool, hij richtte een eigen timmerfabriek op en liet een heel Limburgs bos opkopen voor het benodigde eikenhout.⁶

7. Wolvenplein: gevangenis

Naast de smokkelhandel vierde ook de zwarte handel hoogtij in de jaren 1914-1918. Om paal en perk te stellen aan de illegale handelspraktijken besloot men in 1917 om preventieve hechtenis mogelijk te maken. Als gevolg daarvan nam het aantal arrestanten sterk toe en was men gedwongen deze ook op te nemen in strafgevangenis- sen zoals in Utrecht de gevangenis aan het Wolvenplein. Meerdere gevangenen op een cel waren daar in de laatste twee jaar van de oorlog bepaald geen uitzondering.⁷

8. Domplein: Academiegebouw (zie p.172-175).

9. Mariaplaats: Boterhal

In november 1914 werden in de Boterhal een groot aantal paarden gestald van geïnterneerde Belgische soldaten. De boter-, kaas en eierenmarkt moest worden verplaatst naar het gebouw voor groente- en fruitveilingen aan het Paardenveld. Vanaf 1915 deed de markthal dienst als opslag van levensmiddelen voor de voedseldistributie. De foto is in dat jaar gemaakt.

10. Koekoeksplein

In juni 1915 startte de gemeente met de gemeentelijke visverkoop. Er verschenen viskramen in de stad waar de burgers tegen gereduceerde prijzen vis konden kopen, zoals hier op het Koekoeksplein. Bij de school aan het plein werd in 1917-1918 ook een distributiepunt gevestigd voor de Centrale Keuken. Voor het ophalen van de vis en het vlees aan de kramen, waar vaak lange rijen stonden te wachten, werden dikwijls jonge kinderen ingeschakeld. 'Onlangs moest een agent van de politie zelfs een 4-jarig kind verwijderen.' Toen een agent van

het politiebureau Weerdbarrière spelende kinderen aantrof bij de kraam op het Koekoeksplein kwam dit het hoofd van de school aan de Draaiweg op een berisping te staan, omdat hij had toegestaan 'deze en meerdere jongens vergunning te geven om des morgens visch of vleesch aan de kiosken te koopen voor hun moeder, daar hij dit van grooter belang achtte als een paar uur op school te zitten.'⁸

11. Domtoren

De restauratie van de Domtoren, die in 1901 was aangevat, ging in 1914-1918 gewoon door. Wel was er boven op de toren in die jaren een militaire observatiepost van de groep Lunetten gevestigd. Een tweede observatiepost van deze groep bevond zich in de watertoren aan de Vaartsche Rijn.⁹ De foto is gemaakt tijdens een oefening kort voor de mobilisatie, 1914.

Noten

- 1 Met dank aan Renger de Bruin, Douwe Koen en Floortje Tuinstra
- 2 *Utrecht en de oorlogstoestand. Overzicht van de gevolgen der mobilisatie en de voornaamste maatregelen, door of vanwege het gemeentebestuur genomen (Utrecht 1914)* 131-132.
- 3 J. Brugman., H. Buiter en K. van Vliet, *Markten in Utrecht van de vroege middeleeuwen tot nu* (Utrecht 1995) 95-96.
- 4 Idem, 96-98.
- 5 M. van Hattem, *Kozakkendag: de bevrijding van Utrecht in 1813* (Utrecht 1993) 87; HUA, archief Gemeentebestuur 1813-1969, inv.nrs. 11058 en 29697.
- 6 C. Douma, 'Drie historische spoorbolwerken langs het Moreelsepark', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (2003) 66-73.
- 7 B. van Santen, *De gevangenis aan het Wolvenplein* (Utrecht 2001)
- 8 Archief Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, inv.nr. 25336: dagrapport politie d.d. 28 mei 1918.
- 9 D.T. Koen, *Utrecht verdedigd. Fortificatie en mobilisatie 1914-1940* (Utrecht 1990) 30.

Belgische soldaten aan de slag bij Demka

Interieur van de Smelterij en vormrij Demka ca. 1919. Naar een schilderij van Herman Heyenbrock

□ HUA COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Door de mobilisatie hadden veel Nederlandse bedrijven een tekort aan vakarbeiders. Belgische soldaten die geïnterneerd waren in het Kamp van Zeist en daar een vakopleiding konden volgen, voorzagen in het gemis.

Floortje Tuinstra

Historica en archivaris en verbonden aan Het Utrechts Archief

De val van Antwerpen op 10 oktober maakte dat ongeveer 32.000 verslagen Belgische militairen naar Nederland vluchtten. Tussen 10 en 14 oktober verbleven 15.000 Belgische soldaten in de kazernes van Amersfoort die voor 4.000 bedoeld waren. Omdat het verblijf in kazernes en tentenkampen slechts tijdelijk kon zijn, besloot de minister van Oorlog tot de inrichting van 'internerings-depots' in Gaasterland, Oldebroek, Harderwijk en Zeist (zie p. 170 in dit nummer). Het barakkenkamp van Zeist werd met dat van Harderwijk het grootste met zo'n 13.500 geïnterneerden. Er werd veel ondernomen om de soldaten nuttig bezig te houden. Er kon onderwijs worden gevolgd, onder andere aan Werkscholen, waar de soldaten echt een technisch vak als metaal- of houtbewerker konden leren (zie p. 161). Omdat veel bedrijven door de mobilisatie van Nederlandse mannen een tekort aan

arbeidskrachten hadden, verleende in april 1915 het Hoofd Internering aan bepaalde categorieën geïnterneerden toestemming om daar te gaan werken. Militairen die hun gezin naar Nederland hadden laten overkomen en ook daadwerkelijk de lessen van de Werkscholen hadden gevolgd, hadden de meeste kans. Voor ongehuwden werd tewerkstelling minder noodzakelijk geacht. Aan het eind van de oorlog was bijna de helft van geïnterneerde Belgen aan de slag bij een Nederlandse werkgever.

58-urige werkweek

Tot de deelnemende bedrijven behoorde ook de IJzer- en Metaal Gieterij van J.M. de Muinck Keizer, later bekend als Demka, die een jaar daarvoor een vestiging in Zuilen had geopend. Van januari 1916 tot november 1918, bijna drie jaar lang, waren hier geïnterneerde Belgische soldaten aan de slag. De apart voor hen aangelegde loonboeken vermeldde in januari 1916 zeven, in september 1917 41 en in april 1918 zelfs 60 Belgische arbeiders. Enkelen werkten als smid, smelter of vormer, de meesten

als poetser of afbramer. De Muinck Keizer had van de gemeente Zuilen toestemming gekregen om een voormalige garage aan de Amsterdamsestraatweg te gebruiken voor hun huisvesting.

De soldaten werkten hard, gemiddeld 58 uur per week. Hiermee verdienden ze f 0,17 tot f 0,25 per uur. Van het weekloon (circa f 13,- tot f 19,-) hield Demka f 2,29 voor huisvesting en f 1,- voor werkkleding in en keerde f 3,20 als zakgeld uit. De rest van het loon kregen de soldaten niet zelf in handen maar dat werd 'opgezonden' naar een centraal punt. De militairen zelf kregen vervolgens een uitkering van de Rijksverzekeringsbank. Het harde werken eiste ook zijn tol. Gemiddeld was tien procent van de Belgen ziek, in het najaar van 1916 zelfs de helft. Niet vreemd, want vooral in de afbramerij zaten er allerlei kleine deeltjes in de lucht en vloog er nogal eens wat in het rond. Soms werd een ongeval gemeld als de oorzaak, maar meestal staat er alleen 'verzuim door ziekte'. De Belgen stonden onder permanente controle van een Nederlands bewakingsdetachement.

Bronnen

- M. Bossenbroek e.a. (redactie) *Vluchten voor de Grootte Oorlog. Belgen in Nederland, 1914-1918.* (Amsterdam 1988)
HUA, Archief Demka Staalfabrieken bv Utrecht, 1903-1983, inv.nrs. 98-99, 1444-1445 en 1520.

De vrouw met de mantille 1913, waarvoor zijn vrouw Nel model stond, pastel op karton, 73 x 53,5 cm.

□ MUSEE DE L'ART WALLON, LUIK

‘Gedachten die naar verf reiken’

Rik Wouters (1882 - 1916) en Kamp Zeist

De Belgische schilder en beeldhouwer Rik Wouters zou de laatste jaren van zijn korte leven doorbrengen als vluchteling in Nederland, eerst als geïnterneerde in Kamp Zeist, later als vrij man in Amsterdam. In slechts tien jaar tijd schiep hij zijn omvangrijke en indrukwekkende oeuvre.

*Marion Cornélie van Oudheusden
Kunsthistorica, publiciste en redactielid
van dit tijdschrift.*

Rik Wouters werd als Hendrik Emil Wouters op 21 augustus 1882 te Mechelen geboren als zoon van een meubelmaker. In zijn jeugd was hij een nogal onhandelbare jongen, met een impulsief karakter, die dan ook regelmatig in de problemen kwam. Al op zijn 15e wist Wouters dat hij kunstenaar wilde worden, zowel schilder als beeldhouwer. Hij volgde les aan de Academie van Mechelen (van 1897 tot 1901) en bij de Mechelse kunstenaar Theo Blickx. Maar Mechelen werd al snel te klein. Wouters vertrok in 1901 naar Brussel. Via de Academie waar hij studeerde, kwam hij terecht in een levendig kunstenaarsmilieu, waar hij ook zijn latere echtgenote Hélène Due-rinckx (Nel) ontmoette. Nel, een zelfstandige, eigenzinnige vrouw, zou zijn muze worden, zijn uitverkoren model.

Ondanks de aanvankelijke armoede groeide hun huis uit tot een ontmoetingsplek voor andere kunstenaars. In 1911 leerde Wouters de (latere) galeriehouder Georges Giroux kennen, bij wie hij onder contract kwam. De meest nijpende geldzorgen behoorden daarmee tot het verleden. 1912 bleek een zeer creatief en productief jaar, hij maakte naam in kunstenaarskring en in februari 1914 kreeg hij zijn eerste solotentoonstelling. Maar tevens openbaarden zich de vroege tekenen van ziekte: hij leed in toenemende mate aan heftige hoofdpijnen, die hem voor kortere of langere tijd het werken beletten.

Gruwelijke oorlogstaferelen

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd Wouters gemobiliseerd en ingedeeld bij het 9e Linie Regiment te Luik. Op het moment van mobiliseren had hij een aantal werken onder handen, onder andere een stilleven met perziken. Voor vertrek maande hij zijn vrouw om de opstelling van de objecten niet te veranderen, hij zou immers snel weer terug zijn en wilde dan direct verder kunnen met zijn werk. Op de dag van vertrek, vroeg in de ochtend, schilderde hij nog even aan het stilleven, vooral bezorgd dat het nog niet ver genoeg afgewerkt was. Uiteindelijk smeed hij, woedend vanwege zijn gedwongen vertrek, de perziken door het raam. Hij gaf Nel duidelijke instructies: 'Verzorg mijn atelier, laat er niemand binnen [...]'

Eén dag na de Duitse inval in België op 4 augustus was Wouters ingekwartierd in het fort van Fléron, een van de forten die deel uitmaakten van de verdedigingsgordel rondom Luik waar zwaar gevochten werd. Kort daarop viel Luik. De gruwelijke oorlogstaferelen maakten een diepe, blijvende indruk op Wouters: 'Het afschuwelijk spektakel van al die jonge dooden heeft me radeloos gemaakt, ik heb genoeg aan u en aan mijn kunst. Dat voelt men pas goed voor al die dooden', schreef hij aan Nel. Die volgde zijn dringende raad op naar het neutrale Nederland te vertrekken. Ze zou in eerste instantie verblijven bij de bevriende schilder Willem Paerels, in Scheveningen.

Geïnterneerd in Zeist

Wouters werd vervolgens met zijn regiment in het fort van Haasdonk bij Antwerpen gelegeerd. Op 10 oktober schreef hij: 'Antwerpen gevallen. Ons leger omsingeld door de Duitsers zijn wij de grens al vechtend overgetrokken. We zullen elkaar dus zeker weerzien tenzij Duitschland den oorlog verklare aan de Hollanders, wat ik niet geloof. Ik kan u op 't ogenblik niet meer schrijven, ik ben zeer moe want gedurende heel den tijd van het bombardement van Antwerpen hebben wij heel wat te doen gehad. Mijn beenderen kraken als ik beweeg, van wege de vochtigheid.'

Ook Wouters vluchtte naar Nederland waar hij eerst geïnterneerd werd in Amersfoort en vervolgens in Kamp in Zeist.² Hij woonde er in barak 18.

Het directe oorlogsgeweld was weliswaar geweken, maar Wouters vond de levensomstandigheden in het kamp deprimerend. Zijn

Rond het interneringskamp, 1915, penseel op papier, 43 x 55,5 cm.

□ HOF VAN BUSLEYDEN, MECHELEN

vrouw, ondersteund door Nederlandse vrienden, was in november verhuisd naar een kamer aan de Langestraat 89 te Amersfoort. Zij bracht hem tekenmateriaal, in de hoop dat dit zijn bedrukte stemming zou kunnen verlichten. Ondertussen raakten zijn werk en persoon, ondanks de gevangenschap maar dankzij Nel, steeds meer bekend buiten het kamp.

Soberder palet

Wouters maakte tekeningen van het kampleven, maar ondervond weinig artistieke waardering in het kamp: 'Er zijn eensklaps zoo veel gelegenhedschilders die met minachting op mijn werk neerzien dat men zich niet gaarne meer leent tot mijn werk. Die arme dompelaars stellen zich van kunst alleen voor, de teekening naar een photo voor eenige franken. 't Is treurig, stel u mij voor in zulk een midden.'

Hij hield zich afzijdig van het kampleven, van zijn medesoldaten, 'die arme verstompten, die kudde domme schapen', zelfs toen er op

Zelfportret met zwarte ooglap, 1915, olie op doek, 101 x 86 cm.

□ KONINKLIJK MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN, ANTWERPEN

Vrouw voor het kamp, 1914-15, aquarel, gewassen met Oost-indische inkt, 56,5 x 75,5 cm.

□ MUSEE DE L'ART WALLON, LUIK

3 december 1914 een opstand onder de gevangenen uitbrak. Bij deze gelegenheid vielen meerdere doden. 'Vrees niets, ik bemoei mij niet met dergelijke zaken', schreef hij Nel, 'Bij 't minste teeken, duik ik weg op mijn stroozak en kom er niet meer af.'⁴ Veel meer maakte hij zich druk om de schilderijen die hij in zijn atelier te Boschvoorde had moeten achterlaten, zeker nu ook Nel daar niet meer woonde.

Wouters schetste zo veel mogelijk in het kamp. Tevens deed hij oproepen voor boeken over moderne kunst, met name zocht hij iets over Van Gogh.⁵ Hoe belangrijk zulke boeken voor hem waren bleek wel uit een bedankbrief, die hij schreef na ontvangst: 'na het vele schoons, reeds over hem [= Van Gogh] geschreven acht ik het overdadig ook te beproeven: maar in mijn geval, die den dood nabij heeft gekeken te Luik en te Antwerpen en nu als in gevangenschap en in niets doen leven moet, zijn de brieven en wat meer over hem geschreven is, de eenige lectuur die kracht bezit mij aan dit bestaan te onttrekken; gedachten in kleuren, gedachten die naar verf rieken.'⁶

Zijn werk, dat altijd zo'n kenmerkende rijkdom aan kleur en licht kende, versoberde noodgedwongen in het kamp. Het gebrek aan mogelijkheden daar en zijn inmiddels steeds verslechterende gezondheid waren daar debet aan. Hij maakte er grotendeels tekeningen en aquarellen.

Toenemende hoofdpijnen

Terwijl Wouters zich in het kamp verveelde en ergerde aan de rokerige barakken, bepleitte Nel zonder ophouden de zaak van haar man bij de commandant van het kamp, kapitein Stoett, in de hoop meer vrijheden voor hem te verkrijgen. Ze slaagde daar wonderwel in: Wouters werd benoemd tot ordonnans van de kapitein en kreeg daarmee meer bewegingsvrijheid. Hij mocht zich binnen een straal

van 5 kilometer buiten het kamp begeven.

Nel, vanuit Amersfoort, bezocht hem dagelijks in het kamp. Bij een van die gelegenheden, op de uitkijk staand achter het prikkeldraad, zag Wouters haar aankomen, moeilijk vooruitkomend door de natte aarde en legde hij haar vast in de aquarel 'Vrouw voor het kamp'.

Inmiddels had Wouters in toenemende mate last gekregen van zijn hoofdpijnen. In het kamp kon hij soms uren in de ijzige kou buiten lopen, omdat dit de pijn leek te verdoven. De kamparts wist geen raad met zijn klachten en verwees hem naar een specialist, in het Militair Hospitaal op de Springweg te Utrecht. Hij werd er behandeld door dr. De Groot, een KNO-arts, die besloot tot een aantal 'was-singen' via de neus, de eerste op 2 februari 1915.

Na herstel keerde Wouters terug naar het kamp en reisde hij tweemaal per week terug naar Utrecht voor nabehandeling. Toch bleek weldra ook een operatie nodig. De artsen diagnosticeerden vooralsnog een bijholteontsteking.

Grotere bekendheid

Vanaf 31 mei 1915 kreeg Wouters totale vrijheid, hij mocht buiten het kamp gaan wonen. Dit privilege had hij vooral te danken aan de moeite die zijn vrouw zich had getroost en door de bemoeienissen van vrienden die hij inmiddels in Nederland gemaakt had.

Wouters liet er geen gras over groeien: hij verliet het kamp gelijk de volgende dag. Hij wilde in Amsterdam gaan wonen, de kunstcollecties aldaar trokken hem aan en de stad zelf vond hij prachtig. Hij vond woonruimte op de derde verdieping van de 3e Kostverlorenstraat 37, aan de rand van de stad. Vanuit hun raam hadden Nel en hij uitzicht op het kanaal beneden en de weides met windmolens achter de huizen. Vanwege de gezellige drukte in de straat noemde Wouters het 'de Boulevard des Italiens van Amsterdam'. Door zijn nieuwe vrijheid kreeg Wouters steeds meer (kunstenaars)vrienden. Een tentoonstelling van tekeningen en aquarellen in het Rijksprentenkabinet verbreedde tevens zijn bekendheid bij een groter publiek.

Deerlijk verminkt

Maar zijn ziekte bleef hem kwellen. Zijn werklust leed inmiddels erg onder de pijnen die hij ervoer. De militaire artsen lieten Wouters nogmaals onderzoeken. Nu werd eindelijk de juiste, verpletterende diagnose gesteld: kaakkanker. Men besloot hem opnieuw te opereren, de ingreep werd in oktober 1915 uitgevoerd.⁷

Hij ontwaakte uit de operatie met een deerlijk verminkt gezicht: het bovenkaakbeen en verhemelte waren gedeeltelijk weggenomen en hij was blind aan zijn rechteroog. Spreken en eten waren bijzonder moeilijk. Na twee weken verliet hij het ziekenhuis. De onverbetterlijke optimist Wouters bleef het, ook na zijn ontslag uit het ziekenhuis, zonnig inzien: 'Enfin goede hoop en vooral niet melancholiek worden, 't is gevaarlijk. Ik heb overigens geen enkele reden om het te zijn, ik heb slechts verkleefde vrienden, zelfs hier.'

Het werken kon hij, ondanks zijn toestand, niet laten. Hij schilderde zichzelf, 17 dagen na de operatie, gezeten in zijn pyjama, met kaalgeschoren hoofd en een zwarte ooglap voor zijn blinde oog. Zijn meest aangetaste gezichtshelft bevindt zich in de schaduw, zijn blik is triest en gelaten, de handen liggen werkeloos in de schoot. Maar als colorist had hij niets aan uitdrukkingskracht ingeboet: de kleurschakeringen in het gezicht en het contrast tussen zijn pastelgroene pyjama en het felrode gordijn achter hem, zijn indrukwekkend.

In februari 1916 had hij nog een succesvolle tentoonstelling in het Stedelijk te Amsterdam. Het betrof hier zijn vooroorlogse werk, dat daarvoor uit België overgebracht was.

De ziekte wou echter niet wijken. Het dagelijks leven begon een hel te worden. Hij werkte nog wat, vaak met behulp van

morfine de pijn bestrijdend, maar toen ook zijn gezichtsvermogen verder achteruit ging, hield hij noodgedwongen op met schilderen. Er werd hem nog een laatste operatie voorgesteld, welke plaatsvond op 6 april 1916. Hij zou het ziekenhuis niet meer verlaten. In zijn laatste dagen sprak hij, praktisch blind geworden, met zijn vrouw: 'Hoe jammer dat ik niet kan werken, want ik zie eindelijk klaar.'⁸

Soldaten in een barak te Zeist, 1915, aquarel, gewassen met Oost-indische inkt, 49 x 59,5 cm.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Noten

1. Geciteerde correspondentie is, tenzij anders vermeld, afkomstig uit: Nel Wouters, *Het leven van Rik Wouters doorheen zijn werk*. Vertaald uit het Frans door A.J.J. Delen (Brussel 1944).
2. De eerste brief van Wouters vanuit kamp Amersfoort is gedateerd 19 oktober 1914, zijn eerste brief vanuit Zeist op 3 november 1914.
3. Brief aan zijn echtgenote van 11 november 1914.
4. Wel zou Wouters een tekening maken van de begrafenis van de slachtoffers van de opstand in kamp Zeist.
5. O.a. een oproep in *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander* 14 november 1914: 'In afwachting zou hij zeer gelukkig zijn met lectuur over moderne kunst. Wie kan hem helpen?'; en in dezelfde krant van 1 december 1914: 'Rik Wouters geïnterneerd Kamp van Soesterberg, zou zeer gelukkig zijn indien iemand hem wilde leenen een werk over Vincent van Gogh [...]'
6. Wouters in een brief aan de schenkster mevrouw Elisabeth du Quesne-Van Gogh, een zus van Vincent van Gogh, geciteerd in: 'In memoriam Rik Wouters', *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander* 15 juli 1916.
7. Medische gegevens betreffende Wouters zijn bewaard gebleven in het *Archief Nederlands Kanker Instituut Antoni van Leeuwenhoek Huis* te Amsterdam.
8. Op 27 april 1916 maakte Wouters zijn testament op. Hij overleed op 11 juli 1916 en werd op 15 juli 1916 begraven op de begraafplaats Buitenveldert te Amsterdam. In 1924 werd zijn stoffelijk overschot overgebracht naar zijn voormalige woonplaats Watermaal-Bosvoorde bij Brussel. Nel zou overlijden in 1971.

Van 1880 tot 1968 waren het Rijksarchief in de provincie Utrecht en het Gemeentearchief Utrecht gevestigd aan de Drift nr. 27. Fotolitho, ca. 1900

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De bescherming van het Utrechtse Rijks- en Gemeentearchief tijdens de Eerste Wereldoorlog

De verwoesting van de archieven in Leuven en Ieper had eens te meer duidelijk gemaakt hoe kwetsbaar zulke voorzieningen zijn voor oorlogsschade. Tot grote activiteit om het Rijksarchief en Gemeentearchief in Utrecht veilig te stellen leidde dat inzicht echter niet. Wat er wel ondernomen werd, leverde vooral nieuwe vijanden op: vocht en motten.

Frans Rikhof
Hoofd Bureau Informatievoorziening
bij Ernst & Young Belastingadviseurs

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bood de stad Utrecht onderdak aan twee afzonderlijke archiefdiensten: het Rijksarchief (RAU) en Gemeentearchief (GAU). Beide instellingen waren sinds 1880 onder één dak gehuisvest in het in de binnenstad gelegen pand van het voormalige Kabinet van Landbouwwerktuigen aan de Drift 27. Beide kenden sinds 1879 ook hetzelfde diensthoofd: mr Samuel Muller Fz. (1848-1922), de (letterlijk) éminence grise van het toenmalige archiefwezen. Maar met de constructie van 'twee onder één kap' en Muller als 'dubbelscheff' hield verder elke overeenkomst op. Het Rijksarchief was geheel des Rijks en had als primair aandachtsgebied de zorg voor de archieven van de in de provincie Utrecht gevestigde rijks- en provinciale organen en hun voorgangers. Het Gemeentearchief viel onder auspiciën van burgemeester en wethouders van Utrecht en legde zich voornamelijk toe op het beheer van de schriftelijke nalatenschap van de Utrechtse gemeentelijke diensten. De

scheiding der diensten kan niet beter geïllustreerd worden dan door het feit dat Muller in zijn hoedanigheid van rijksarchivaris ambtelijke missiven richtte aan zichzelf in zijn nevenfunctie als gemeentearchivaris.

Krijgsbedrijf en cultureel erfgoed

De oprichting van het Rijks- en Gemeentearchief in respectievelijk 1826 en 1828 geschiedde in een tijd van ontluikend besef voor het behoud van het Nederlands cultureel erfgoed bij het Rijk en andere overheden. Diezelfde periode zag de geboorte van het landelijke archiefwezen, de Rijksmusea, waaronder het Rijksmuseum te Amsterdam, en de instelling van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. In de loop van de 19^e eeuw kwamen RAU en GAU tot volle wasdom, begunstigt door de lange tijdsspanne van rust en vrede op Nederlands grondgebied.

De twee diensten kweten zich gedegen van hun taak, maar hun middelen waren in ruimte, mensen en financiën tamelijk beperkt. Het kostte in vredetijd soms al de nodige moeite om de strijd tegen vocht, inktvraat, zilvervisjes en ander ongedierte met succes te kunnen voeren. Van een geheel andere orde was het kunnen doorstaan van oorlogsgeweld.

Kunstbescherming ten tijde van oorlog houdt zich primair bezig met overleven. Het krijgsbedrijf kent een scala aan gevaren voor cultureel erfgoed, waaronder diefstal, plundering, confiscatie, gedwongen verkoop, verminking en vernietiging. Om deze risico's te pareren is het nodig om vroegtijdig (lees: in vredetijd) afdoende voorzorgsmaatregelen te nemen. Daarbij is het een misverstand te denken dat het volledige culturele erfgoed beschermd moet worden. Noodgedwongen richt de protectie zich alleen op een selectie van de allerbelangrijkste en meest waardevolle onderdelen.

In 1907 was als uitvloeisel van de Tweede Haagse Vredesconferentie in enkele verdragen het voeren van oorlog gereguleerd om de schade voor burgers en cultureel erfgoed zoveel mogelijk te beperken. Zo verordende het *Reglement betreffende de wetten en gebruiken van den oorlog te land* dat bij belegeringen en beschietingen de belegerden maatregelen moesten nemen voor de bescherming van dergelijke kostbaarheden. Tevens moesten depots met kunst en archieven en monumenten van een duidelijk herkenbaar en zichtbaar teken voorzien zijn. Aan de andere kant behoorden de aanvallers zich te onthouden van moedwillige beschadiging, plundering en ander laakbaar gedrag. Er was dus op hoog diplomatiek niveau nagedacht over de mogelijkheden tot kunstbescherming. Maar zeven jaar later bleken die verdragen helaas al spoedig een dode letter.

Oorlog: ver weg en toch dichtbij

Men zou wellicht verwachten dat na de Duitse invasie van België in augustus 1914 en zeker na de afschuwelijke verwoesting van de Leuvense Universiteitsbibliotheek de bescherming van de Utrechtse archieven direct en voortvarend aangepakt zou worden. De angstwekkende nabijheid van gevechten in de eerste maanden van de oorlog en de broze neutraliteit van Nederland leidden wel tot een nerveuze spanning maar nauwelijks tot ongerustheid bij

Mr. Samuel Muller Fzn. (1848-1922), gemeentearchivaris van Utrecht 1874-1918, rijksarchivaris in de provincie Utrecht 1879-1920 en directeur van het Stedelijk Museum voor Oudheden (later Centraal Museum) 1874-1920.

□ TEKENING DOOR J. VETH, 1895.

Muller, noch bij zijn archiefkorporanen in den lande. Alles bleef voornamelijk zijn gewone gang gaan. Alleen in het Algemeen Rijksarchief moesten vanwege de oorlog voortaan na sluitingstijd consequent alle stukken in het depot geborgen worden.

Ondernam Muller ten aanzien van de archieven geen actie, hij deed dat wel in zijn derde hoedanigheid als beheerder van het Gemeentelijk Museum van Oudheden, de voorloper van het Centraal Museum. Hij liet enige kistjes timmeren om in geval van oorlogsdreiging de meest waardevolle werken elders in veiligheid te kunnen brengen. Bijkomend probleem was echter dat de meeste museale voorwerpen te zwaar waren om ze snel in tijden van nood te kunnen evacueren. Opmerkelijk genoeg werd kennelijk toen al de veiligheid van kunstwerken hoger aangeslagen dan die van archieven.

Begin 1915 was algemeen duidelijk dat de oorlog niet snel ten einde zou zijn en voor Nederland was de dreiging van betrokkenheid evenmin van de lucht ondanks een strikte neutraliteitshandhaving. Bovendien was inmiddels het aantal culturele slachtoffers, waaronder de leperse archieven, sterk gegroeid. Daarbij lieten de negatieve effecten van de oorlog in de vorm van bezuinigingen op de uitgaven, inkrimping van archiefpersoneel dat onder de wapenen was geroepen, en schaarste in brandstoffen zich voelen.

Behandelen als ambulances

Sinds 1890 kwamen de rijksarchivarissen uit de provincies jaarlijks een keer gezamenlijk bijeen om onder voorzitterschap van de algemene rijksarchivaris allerlei gemeenschappelijke zaken te bespreken. Zo ook in 1915 en op de bijeenkomst op 8 juni te Den Haag prijkte het onderwerp 'bescherming tegen oorlogsgevaar' hoog op de agenda. De heren bogen zich over de volgende vragen:

1. Is het wenselijk de regering om maatregelen te verzoeken?
2. Is het mogelijk een verdrag te sluiten, waardoor de archieven eenzelfde bevoorrechte positie zouden verwerven als de ambulances van het Rode Kruis?
3. Kunnen er bergplaatsen aangewezen worden voor de berging van archieven mochten onverhoopt archiefgebouwen in de vuurlinie komen te liggen?

Vraag 2 bleek al snel beantwoord, toen de algemene rijksarchivaris Robert Fruin achter het bestaan van het Haagse verdrag uit 1907 kwam. Gezien de oorlogservaringen viel daarvan geen beschermende werking te verwachten en een nieuw verdrag sluiten tijdens de oorlog was onbegonnen werk. De Limburgse rijksarchivaris Flament had overigens al bij het uitbreken van de oorlog naar de letter van het Haags verdrag gehandeld door op het dak van het Maastrichtse archiefdepot een vlag als kenteken te plaatsen in de hoop bij een beschieting ontzien te worden door de vijand. Helaas liet of de kwaliteit van het materiaal te wensen over of waren de winden in het Maasdal te krachtig. De vlag, zo merkte Flament tijdens de vergadering op, waaide telkens stuk.

Muller zag vooral heil in de opslag van archieven in kelders. Dislocatie was volgens hem praktisch onuitvoerbaar. Al eerder had hij namelijk met de directie van het nabij gelegen belastingkantoor overlegd over de berging aldaar van een aantal archieven. Hij was evenwel weer snel van dit plan afgestapt, omdat het regelen van transportmiddelen en menskracht in tijden van nood ondoenlijk zou zijn. De andere rijksarchivarissen waren dezelfde mening toegedaan, zodat Fruin op 21 juni 1915 zijn superieur, de minister van Binnenlandse Zaken, de aanbeveling deed om de aandacht te richten op plaatsing in onder de archiefdiensten gelegen kelders. De gebouwen zelf ontbeerden ten enenmale een beschermende functie; een kelder zou enige soelaas bieden maar ook niet meer dan dat. Een complicerende factor was overigens wel dat vijf van de elf provinciale depots niet over een kelder beschikten. Het Utrechtse pand aan de Drift was wel rijk aan ruime welfkelders en Muller had intussen al een aantal handelingen laten verrichten. Het onderwerp 'bescherming' is gedurende de verdere oorlogsjaren niet meer geagendeerd voor de bijeenkomsten van de rijksarchivarissen.

Toevlucht in vochtige kelders

Allereerst had Muller al voor de oorlog uit brandveiligheidsoverwegingen zowel in het Rijks- als in het Gemeentearchief een selectie gemaakt van de belangrijkste bescheiden

Mr. Robert Fruin Th. Azn. (1857-1935), algemene rijksarchivaris 1912-1933. Foto door E. Helder, ca. 1896.

□ NATIONAAL ARCHIEF, FAMILIEARCHIEF FRUIN, INV.NR. 253.

en deze laten markeren met aangeplakte stroken rood papier. Voor het RAU behoorden daartoe vanzelfsprekend de verschillende kapittel- en andere oude kerkelijke archieven, in het GAU onderdelen van het oude stadsarchief.

Ook was er begin 1915 in het RAU een gat in de vloer van het berglokaal boven de kelder geslagen en een houten constructie getimmerd om langs die weg vlot registers, pakken, dozen en boeken naar beneden te kunnen laten glijden. Muller had zelfs in de ondergrondse vertrekken een schuilplaats voor hem en zijn gezin bedacht, daar dit hem naar eigen zeggen 'niet alleen rechtmatig, maar ook doelmatig' toescheen. Maar er kleefden nadelen aan de kelders.

De door Muller gepraktiseerde strikte organisatorische scheiding tussen RAU en GAU manifesteerde zich ook in ruimtelijk opzicht. Uit militaire overwegingen was de waterstand rondom Utrecht verhoogd en dat veroorzaakte vochtwerking in een deel van de tot dan toe altijd droog gebleven kelders van het RAU. Die ruimte bleek dus ineens beperkt, terwijl ze ook nog gebruikt werd voor de opslag van kisten met brandstoffen en bouwmaterialen. Voor het RAU gold dus noodgedwongen een streng selectiebeleid.

Het GAU zat ruimer in de kelders. Die bleken groot genoeg om het gehele oude stadsarchief te kunnen herbergen. Derhalve leek het de algemene rijksarchivaris Fruin voor de hand liggend om dan uit te wijken naar de omvangrijke

kelder van de burens. Maar die suggestie stuitte bij Muller op bewaren. Zelfs in deze verontrustende tijden voelde hij er niets voor om in de keldermuur tussen het Rijks- en Gemeentearchief een deur aan te brengen. Alleen een door-gang bovengronds achtte hij wenselijk op basis van zijn formele argument dat de eenhoofdige leiding over beide archieven slechts van tijdelijke aard zou zijn. De organisatorische én fysieke scheiding tussen RAU en GAU moest derhalve zoveel mogelijk in tact gelaten worden. Er is toen gekozen voor het hakken van een gat in de keldermuur en die af te sluiten met een eensteensmuurtje. Mocht de nood aan de man komen, dan was die zonder moeite te doorbreken. Die nood diende zich evenwel in 1915 noch later aan. Wel werd door de combinatie van vochtwerking en minder stoken uit schaarste de Topografische Atlas in het Gemeentearchief geattaqueerd door schietmotten. Muller en de zijnen hebben na hun ontdekking direct een langdurige doch uiteindelijk zegevierende strijd met dit ongedierte aangeboden.

1916: de laatste schermutselingen

Hoewel zo'n beetje alle mogelijke voorzorgsmaatregelen in de beperkende omstandigheden genomen waren, bleef bij Muller toch de twijfel knagen of er wel genoeg was gedaan. Daarom wendde hij zich in april 1916 tot Fruin om advies over de aankoop van zandzakken. De kelderruimte onder het archiefgebouw was dan wel groot genoeg, maar anders lag dat met de stevigheid van het kelderdeel, dat doorliep tot onder de straatweg. Tot tweemaal toe was het al voorgekomen dat de straatkelders van naburige panden aan de Drift spontaan waren ingestort. Voor Muller was het duidelijk: bij een beschieting bood die ruimte geen enkele beschutting. Zandzakken zijn overigens niet aangeschaft, omdat die bij nader onderzoek geen nut bleken te hebben. Daarentegen is in dat jaar op last van de burgemeester de reddingsploeg voor de archieven en andere gemeentelijke cultuurhistorische voorwerpen nog met enkele personen uitgebreid.

De Utrechtse archieven hebben de Eerste Wereldoorlog zonder kleerscheuren, hoogstens met enkele vochtplekken overleefd. 'Nooit meer oorlog', zo luidde het devies na vier lange jaren van verschrikkingen. Eenentwintig jaar later zouden RAU en GAU voor een veel grotere beproeving komen te staan maar dat kon in 1918 Muller noch iemand anders bevroeden.

Depot van het gemeentearchief aan de Drift, 1968.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Bronnen en literatuur

- Nationaal Archief Den Haag, archief van het Algemeen Rijksarchief, inv.nrs 175 en 267.
- Dekker, C., en J.H.M. Janssen, *Inventarissen van het Rijksarchief Utrecht in de provincie Utrecht 1826-1963, van de verzameling Van Musschenbroek en de verzameling Vermeulen* (Inventarisreeks 60) (Utrecht 1986).
- Duparc, F.J., *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* ('s-Gravenhage 1975).
- Sernée, J.M., 'Oorlogwezen voor het Archiefwezen', *Nederlandsch Archiefblad* 26 (1917-1918), 128-134.
- Verdrag (van 18 oktober 1907) nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land*, Staatsblad 1907/73.
- Verdrag nopens het bombardement door eenen scheepsmacht in tijd van oorlog*, Staatsblad 1907/73.
- Verslagen 's Rijks Oude Archieven* delen 37 (1914), 38 (1915), 39 (1916) ('s-Gravenhage 1916-1917).

Agenda en berichten

Vereniging

Historisch Café

Op *vrijdag 12 december* spreekt dr. Llewellyn Bogaers over haar veelgeprezen studie *Aards, betrokken, zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300 - 1600* (zie bespreking in nummer 4).

Een maand later, op *vrijdag 9 januari*, houdt de taalkundige en theoloog dr. Nelly Stienstra een inleiding over het leven en de betekenis van de 'Utrechtse' paus Hadrianus die 550 jaar geleden op 9 maart 1459 geboren werd.

Het Historisch Café vindt plaats in Het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang is gratis.

De schrijver en zijn boek

Geen stad in Nederland waar zoveel boeken over het stadsverleden verschijnen als Utrecht. De activiteitencommissie van Oud-Utrecht wil onder de titel 'De schrijver en zijn boek' regelmatig een auteur van een recent verschenen boek het woord geven in een avonddurende lezing op een zo mogelijk relevante locatie.

Als eerste komt Wout Buitelaar spreken over zijn boek *Panden die verhalen, een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan*. In de statige panden aan de Maliebaan waren tijdens de oorlogsjaren niet alleen de NSB, de Duitse SS, de Abwehr en de Sicherheitspolizei gehuisvest, maar broeide ook het verzet.

De lezing vindt plaats op woensdag 17 december in de Kunsttuin (het voormalige woonhuis van Fentener van Vlissingen), Maliebaan 42. Aanvang is 19.30 uur. Toegang is gratis, maar aanmelding is noodzakelijk via e-mail bram@vanderwees.com of telefonisch 0653 721 536.

Onderzoekers gezocht

Jaarboek Oud-Utrecht is hét podium voor onderzoekers die zich in de Utrechtse geschiedenis verdiepen. Voor de editie van 2009 is de redactie op zoek naar bijdragen. Ze roept daarom amateur- en beroepshistorici op om over de resultaten van hun onderzoek een artikel (5.000 tot 15.000 woorden) voor het Jaarboek te schrijven. Ook onderzoekers die hun artikel nog niet af hebben, wordt gevraagd te reageren.

De redactie biedt deskundige en ervaren begeleiding. De oplage van het fraai verzorgde Jaarboek bedraagt 2100 exemplaren. Auteurs zijn verzekerd van publiciteit en de vindbaarheid van hun artikelen (onder andere via De Digitale Bibliografie Nederlandse Geschiedenis www.dbng.nl).

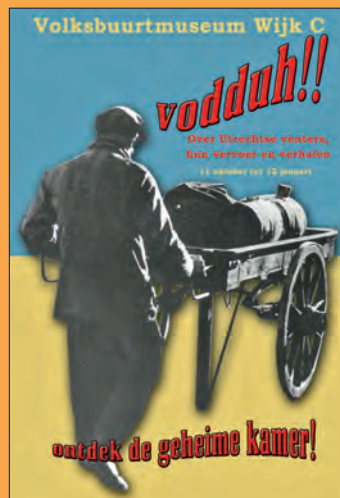
Kijk op www.oud-utrecht.nl of mail voor meer informatie naar redactie.jaarboek@oud-utrecht.nl.

Andere organisaties

Tentoonstelling 'Vodduh'

In het Volksbuurtmuseum is nog tot en met 11 januari de tentoonstelling 'Vodduh' over *Utrechtse venters, hun karren en verhalen* te zien. De bezoeker krijgt door middel van geluids- en filmfragmenten, foto's en schaalmodellen een beeld uit het begin van de vorige eeuw toen de straatventers nog het stadsbeeld bepaalden. In het tweede weekend van december en januari zijn er speciale activiteiten voor kinderen (tevorens opgeven).

Volksbuurtmuseum Wijk C, Waterstraat 27 (bij de Jacobikerk). Geopend dinsdag t/m vrijdag én zondag van 11.00 tot 17.00 uur, de eerste zaterdag van de maand van 10.00 tot 15.00 uur. Toegangspreis: € 3,-. Upas- en Museumkaarthouders: € 1,50. Informatie: (030) 231 82 92, e-mail: Volksbuurtmuseum@wanadoo.nl.

Manhattan aan de Oude Gracht?

Erfgoedbehoud versus moderne ruimtelijke ordening

24e Van der Monde-lezing, 10 februari 20.00 uur, Pieterskerk Utrecht

Voortdurend worden, in en om Utrecht, stedelijke structuren, oude gebouwen en landschappelijke elementen aangepast en veranderd ten behoeve van nieuwe functies. Soms gebeurt dat met respect voor waardevol erfgoed, maar vaak wordt dit zodanig ingekapseld dat de zeggingskracht ervan verloren gaat.

Ontwerp 'De Belle van Zuylen'

□ TEKENING BURGONDS

Het is niet altijd eenvoudig om in een moderne stad oude gebouwen zo te veranderen dat hun karakter onaangetast blijft of om nieuwbouw te ontwerpen die past in een historiserende omgeving. En hoe breng je de economische en sociale eisen die we stellen aan een moderne wijk in harmonie met oude rivierlopen of slootjes? Hoe is bouwen in de hoogte te verenigen met een eeuwenoud stadscentrum? Erfgoedbehoud vraagt niet alleen geld maar ook, en vooral, aandacht en betrokkenheid.

In de Van der Monde-lezing wordt deze problematiek belicht door prof. dr. Marieke Kuipers en dr. Hans Renes aan de hand van voorbeelden van geslaagde en minder geslaagde projecten die de cultuur- en de landschapshistorie raken.

Marieke Kuipers is hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Technische Universiteit Delft en verbonden aan de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten te Zeist. Hans Renes is als historisch-geograaf verbonden aan de Universiteit Utrecht en de Vrije Universiteit.

Prof. Van Winterprijs

Elke twee jaar reikt een onafhankelijke jury de Prof. Van Winterprijs uit voor het beste boek op het terrein van de lokale en regionale geschiedenis in Nederland. Voor bekroning komen in aanmerking lokaal- of regionaal historische studies die een bovenlokaal (wetenschappelijk) belang hebben.

De prijs wordt georganiseerd en gecoördineerd door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur in Utrecht. Het prijsbedrag bedraagt € 3.500,-.

In aanmerking komen boeken die verschenen zijn in 2007 of 2008. Het staat iedereen vrij boeken in te zenden: auteurs, uitgevers of wie dan ook. U kunt de boeken zenden naar het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht.

Voor meer informatie kunt u mailen naar ncv@volkscultuur.nl. De termijn voor inzenden sluit op 15 januari 2009. De feestelijke uitreiking van de prijs is gepland voor medio oktober.

Utrecht door de ogen van Anthony Grolman

In Het Utrechts Archief is tot en met 28 februari een tentoonstelling te zien gewijd aan het werk van Anthony Everhardus Grolman (1843 - 1926). Deze Utrechtse kunstenaar bracht de stad, die rond 1900 ingrijpend veranderde, treffend in beeld. Hij maakte honderden tekeningen en aquarellen van karakteristieke plaatsen, waarvan sommige nog duidelijk herkenbaar zijn en andere geheel verdwenen.

Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Utrecht, geopend: dinsdag t/m zaterdag 10.00 - 17.00 uur

Gezicht op de Oudegracht met de Vismarkt (1891)

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Bij de tentoonstelling verschijnt het rijk geïllustreerde boek *Grolmans Utrecht. De stad rond 1900*, geschreven door Jetty en Paul Krijnen (Uitgeverij THOTH).

Gedurende de tentoonstellingsperiode organiseert 't Gilde Utrecht elke zaterdag een stadswandeling van 10.30 - 12.00 uur langs plekken die Grolman schilderde.

Reserveren: post@gildeutrecht.nl of (030) 234 32 52 maandag t/m vrijdag 14.00 - 16.00 uur.

Buitenlandse Kastelenreis 2009

De Stichting Utrechtse Kastelen organiseert al 17 jaar een jaarlijkse buitenlandse kastelenreis voor haar leden en geïnteresseerden. Die van 2009 gaat naar Normandië en Picardie in Frankrijk en vindt plaats van 22 juni tot en met 2 juli. Er wordt gereisd per luxe touringcar met airco en minibar.

Voor meer informatie over programma en voorwaarden: Theo of Miep de Jong, Jan van den Doemstraat 68 3515 XS Utrecht, (030) 271 86 37, e-mail: Theo.de.Jong@tiscali.nl.

Aanbod cursussen en lezingen

De Kunsthistorische Leergangen Utrecht bieden in het kader van 'Echt Utrecht' een aantal cursussen en lezingen aan met een specifiek Utrechts karakter. Leden van Oud-Utrecht ontvangen bij inschrijving korting op het cursusgeld. Zij hebben keuze uit:

1. *Markten en winkels: van de Griekse cultuur tot Hoog Catharijne*
Twee lezingen en een rondwandeling, 12 en 19 januari van 20.00 tot 22.00 uur, 24 januari van 11.00 tot 13.00 uur. Docent: architectuurhistoricus Dave van Eijnsbergen. Kosten: € 75, leden Oud-Utrecht € 65.

2. *Leven in laatmiddeleeuws Utrecht*
Zes lezingen, 19 en 26 januari en 2, 9 en 23 februari en 2 maart, van 14.30 tot 16.30 uur. Docent: historicus dr. Llewellyn Bogaers. Kosten: € 135, leden Oud-Utrecht € 125.

3. *De Schatkamer: fascinatie voor het Domplein*
Lezing en rondleiding, 5 en 14 maart. Docent: Theo M.A. van Wijk, architect en initiatiefnemer van *Domplein 2013*. Kosten: € 50, leden Oud-Utrecht € 40.

4. *Dirkje Kuik, Kunstzinnig leven en werken*
Twee lezingen en bezoek aan huis-atelier van Dirkje Kuik, 24 februari en 3 en 10 maart van 20.00u - 22.00u. Docent: Jos te Water Mulder en gastsprekers. Kosten: € 75, leden Oud-Utrecht € 65.

5. *450 jaar bestaan Aartsbisdom*
Twee lezingen, 1 en 8 maart van 14.00 tot 16.00 uur. Docent: dr. A.M. van Schaik. Kosten: € 50, leden Oud-Utrecht € 40.
Meer informatie en aanmeldingen: www.klu.nl, e-mail: info@klu.nl, telefoon: (030) 231 38 13.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 81e jaargang nr. 6 / december 2008 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 1: 1 januari 2009

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €5,-. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Domplein 9.

Redactie M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, J. Vroemen.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht Druk Roto Smeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter J.J. Degenaar Secretariaat C.A.M. van der Lee p/a Catharijneconvent - Postbus 8518, 3503 RM Utrecht / tel: (030) 233 09 72 of (030) 231 38 35 / fax: (030) 231 78 96 / secretariaat@oud-utrecht.nl

Ledenadministratie Postbus 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. Contributie €25,- per jaar (huisgenootlidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedrijven: €50,-).

Hermans & Schuttevaer

Een open cultuur, klantgericht werken en het optimaal benutten van inhoudelijke vakkennis. Dat is Hermans & Schuttevaer Notarissen N.V. in Utrecht. Wij willen ons onderscheiden met een persoonlijke en effectieve dienstverlening aan onze particuliere en zakelijke klanten.

Kijkt u voor meer informatie op onze website of neem contact op met een van onze medewerkers. Wij nodigen u graag uit voor een persoonlijke kennismaking!

Hermans Schuttevaer
notarissen

www.herschut.nl

Maliebaan 81
3581 CG Utrecht
T 030 - 233 66 99

data · paper · inspiration

Roto Smeets

De kracht in vellen offset!

Roto Smeets Grafiservices. Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn klanten. Of het nu gaat om vellen offset, pre-media, nabewerking, pre-distributie of distributie... Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht · T 030-282 28 22
Eindhoven · T 040-250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht
Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl
www.EraMakelaardijUtrecht.nl

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:

ERA verkoopt huizen!

een goed 2009

jeroen tiron, grafisch ontwerp - info@jeroentiron.nl

LEVEN IN UTRECHT 1850-1914

P.D. 'T HART, *Leven in Utrecht 1850-1914*. Groei naar een moderne stad. 348 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-888-0, €29,-.

Utrecht was in de negentiende eeuw bepaald geen gezapige en deftige rentenierstad, zoals vaak is beweerd. Er werd hard gewerkt aan de verbetering van de armenzorg, de volksgezondheid, de volkshuisvesting, de werkgelegenheid en de arbeidsomstandigheden. Het leven van de gewone Utrechters, die in dit boek centraal staan, werd een stuk aangenamer.

Een uitgave van Verloren. Zie www.verloren.nl.

Uw aannemer:

- flexibele organisatie***
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding***
- tevreden klanten bepalen ons succes***
- wij doen wat we zeggen***
- grote betrokkenheid bij klant en project***
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest***

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Domtoren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank